

مجله سیاست دفاعی

سال بیست و ششم، شماره ۱۰۳، تابستان ۱۳۹۷: ۱۹۰-۱۵۱

نقش ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران

سید ابراهیم قلی‌زاده^۱

بشیر کلاری^۲

مصطفی محمدجانی^۳

دریافت مقاله: ۱۳۹۷/۰۸/۲۲

تأیید مقاله: ۱۳۹۸/۰۳/۲۹

چکیده

از جمله متغیرهای مؤثر در شکل‌گیری خط‌مشی و راهبرد دفاعی کشورها، ویژگی‌های ژئوپلیتیک آن کشور است؛ به عبارت دیگر راهبرد تا اندازه زیادی متأثر از قابلیت‌ها و محدودیت‌های ژئوپلیتیک است. تأثیر ژئوپلیتیک در اتخاذ راهبردهای مناسب و اثرگذار همواره یکی از دغدغه‌های ذهنی پژوهشگران حوزه مطالعات راهبردی بوده که طی سال‌های گذشته دوجندان شده است. منطقه خزر از جمله مناطقی است که با برخورداری از مزیت‌های ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی، جایگاه مهمی در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران دارد و نگاه‌های بسیاری را به سمت خود جلب کرده است؛ از این رو با شناخت منطقه خزر در بستر تحلیل ژئوپلیتیک می‌توان، سیاست‌ها و راهبردهای دفاعی مناسب و مؤثری در این منطقه اتخاذ کرد. هدف از پژوهش حاضر بررسی و تبیین جایگاه ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران است. این پژوهش از لحاظ هدف، کاربردی است و به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده است؛ داده‌ها و اطلاعات مورد نیاز آن نیز به روش کتابخانه‌ای (کتاب، نشریات و اینترنت) و پرسشنامه‌ای گردآوری شده است. یافته‌های پژوهش نشان داد که دریای خزر به دلیل برخورداری از ویژگی‌های منحصربه‌فرد در ابعاد سیاسی، اقتصادی، ارتباطی، فرهنگی، نظامی، ژئواستراتژیکی، زیست‌محیطی و حقوقی در تثبیت قدرت ملی و پیشبرد راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، نقش مهم و اثرگذاری را ایفاء می‌کند.

واژگان کلیدی

جمهوری اسلامی ایران، ژئوپلیتیک، دریای خزر، راهبرد دفاعی.

drGholizadeh@yahoo.com

۱. دانشیار دانشگاه جامع امام حسین (ع)

۲. نویسنده مسئول: استادیار دانشگاه علوم و فنون دریایی امام خاмене‌ای (مدظله‌العالی) نیروی دریایی سپاه

hossienk8@gmail.com

mostafamohamad2@yahoo.com

۳. دکترای جغرافیای سیاسی از دانشگاه خوارزمی

مقدمه

واقعیت‌های جغرافیایی محیط پیرامونی و عرصه بین‌الملل (ژئوپلیتیک) در کنار ساختار نظام بین‌الملل به عنوان یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین بارزهای محیط جغرافیایی - سیاسی هر کشوری در امر گزینش راهبردها (اعم از داخلی و خارجی) تأثیر حیاتی و انکارناپذیر دارد که اگر نادیده گرفته شوند، در راستای تأمین امنیت ملی و تمامیت ارضی کشور خدشه‌ای جبران‌ناپذیر بر پیکره سرزمین و ملت وارد خواهد شد؛ از این رو به‌رغم تحولات جهانی نمی‌توان عامل جغرافیا را به عنوان عامل مؤثر در سیاست‌گذاری خارجی و روابط بین‌الملل نادیده گرفت؛ لذا هیچ راهبردی نمی‌تواند مستقل از زمین (ژئو) یعنی جغرافیا طراحی شود. اصولاً تدوین‌کنندگان راهبرد ملی در مطالعات خود الزاماً به تحقیقات جغرافیایی به عنوان زیربنای کار خود نیازمند هستند؛ زیرا هیچ سیاست، اقتصاد و برنامه‌ریزی نظامی نمی‌تواند در خارج از محیط جغرافیایی مورد مطالعه قرار گیرد. در واقع در تهیه «راهبرد ملی» مطالعات جغرافیای راهبردی، ژئوپلیتیک و نتایج و راهبردهای آن، بخش اساسی و حیاتی آن مطالعه را تشکیل می‌دهند؛ از این رو برای مطالعه در جغرافیای استراتژیک، آگاهی از پدیده‌ها و آثار گوناگون جغرافیای طبیعی و انسانی الزام‌آور خواهد بود. در این بین راهبرد دفاعی یک جزء یا بخش مهم راهبرد امنیت ملی (راهبرد ملی) برای کسب اهداف معنادار امنیت ملی به‌ویژه در حوزه حفظ تمامیت ارضی، استقلال ملی، رفاه اقتصادی و حاکمیت ملی است که دستیابی به آن نیازمند توجه به ژئوپلیتیک پیرامون کشور است؛ از جمله مناطق راهبردی ایران، حوزه خزر است؛ این منطقه به دلیل برخورداری از ویژگی‌های ژئوپلیتیکی و ژئواکونومیکی از موقعیت ممتازی برای ج.ا.ایران برخوردار است که لزوم توجه بیشتر به تمامی ابعاد این حوزه در جنبه‌های مختلف اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، نظامی، فرهنگی و زیست‌محیطی که تأثیرات زیادی بر راهبرد ملی و امنیتی کشور دارد را ضرورت می‌بخشد.

در حال حاضر به دنبال فروپاشی کمونیسم در اتحاد جماهیر شوروی و ظهور چهار جمهوری جدید در حاشیه دریای خزر از یک‌سو و بین‌المللی شدن اهمیت منابع غنی هیدروکربنی نهفته در این دریا از سوی دیگر به یک‌باره این منطقه از یک منزلت سیاسی،

اقتصادی و امنیتی ویژه‌ای برخوردار شده و به یکی از مهم‌ترین مناطق ژئوپلیتیک جهان تبدیل شده است؛ در این میان حضور تدریجی برخی از بازیگران ملی و فراملی نظیر دولت‌های بزرگ فرامنطقه‌ای، نهادهای بین‌المللی نظامی، شرکت‌های چندملیتی و کنسرسیوم‌های نفتی به مراتب بر پیچیدگی و ابهامات سیاسی، اقتصادی و امنیتی منطقه افزوده است؛ در کنار این موضوعات، تعیین نشدن رژیم حقوقی دریای خزر نیز بر پیچیدگی منطقه افزوده است و به تدریج زمینه بروز چالش‌های دفاعی امنیتی را در این منطقه فراهم نموده است. شناخت جایگاه ژئوپلیتیک دریای خزر، به درک فرصت‌ها، تهدیدها و مزیت‌های دفاعی کشور در این منطقه منجر خواهد شد و به تدوین سیاست‌های راهبردی در حوزه دفاعی و سیاسی کمک شایانی خواهد کرد؛ با این اوصاف، پژوهش حاضر به دنبال شناخت دقیق جایگاه ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران است و به عبارت دیگر به دنبال پاسخ به این سؤال است که ابعاد و مؤلفه‌های ژئوپلیتیک دریای خزر، چه تأثیری در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایفاء می‌کند.

کلیات

بیان مسئله

در طول تاریخ، همیشه جغرافیا نقش مهمی در امور بشری داشته است. به هویت، سرشت و تاریخ حکومت‌های ملی شکل بخشیده، به توسعه سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آن‌ها یاری رسانده یا مانع آن شده است و نقش مهمی در مناسبات بین‌المللی آن‌ها بازی کرده است؛ در این میان، ژئوپلیتیک به‌نوبه خود که یکی از جنبه‌های مطالعاتی و اصلی آن بررسی تأثیر عوامل جغرافیایی بر رفتار حکومت‌هاست، به دنبال کشف و اثبات این واقعیت است که چگونه موقعیت مکانی، اقلیمی، منابع طبیعی، جمعیت و تکه زمینی که یک کشور بر روی آن قرار گرفته است، گزینه‌های سیاست خارجی حکومت و جایگاه آن را در سلسله‌مراتب حکومت‌ها تعیین می‌کند (Griffiths and O'Callaghan, 2002: 120).

در شرایطی که ایران اسلامی در معرض تهدیدهای جدی از سوی قدرت‌های نظامی آماده و فرصت طلب است که با توانمندی‌های ابزاری و فن‌آرپایه، مترصد ایجاد شرایط مطلوب خود برای حمله به هدف‌های سرزمینی و ارزش‌های اسلامی کشور هستند؛ شایسته است که الگوی راهبردی دفاع ملی جمهوری اسلامی ایران مبتنی بر راهبردهای واقع‌گرایانه‌ای باشد که کشور را در برابر هر اقدام نظامی سخت و نرم، ایمن سازد (صادقی، ۱۳۸۸)؛ در این جهت، ضرورت دارد با کاربست، دیپلماسی دفاعی که بخشی از قدرت ملی در کنار سیاست خارجی است، برای بالا بردن ظرفیت اقدام و کُنش کشور در روابط خارجی (دو و چندجانبه) که ناظر بر کاربست سیاست دفاعی در عرصه دیپلماسی است، سهم دیپلماسی در حوزه سیاست دفاعی را افزایش داد.

دریاهای، موقعیت‌هایی هستند که هم در قدرت ملی و سیاست خارجی کشورها تأثیر دارند و هم در راهبرد دفاعی، به نحوی مورد توجه قرار می‌گیرند؛ در نتیجه موقعیت ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک آن، روزه‌روز اهمیت بیشتری پیدا می‌کند. حوزه دریایی ایران در خزر به دلیل برخورداری از مزیت‌های اقتصادی، ژئوپلیتیکی و سیاسی، ژئواستراتژیک، اجتماعی و فرهنگی، زیست‌محیطی، دفاعی و نظامی و حقوقی از موقعیت منحصربه‌فرد و ویژگی خاصی برخوردار است. دریای خزر منطقه‌ای است که با فروپاشی شوروی و اضافه شدن سه کشور آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان به جمع جمهوری اسلامی ایران و روسیه در عرصه ساحلی این حوزه، منافع سیاسی، نظامی، راهبردی و اقتصادی نه تنها کشورهای ساحلی بلکه قدرت‌های جهانی نیز در آن تعریف گردیده و این منطقه هم‌زمان مورد توجه رو به افزایش ارتباطات کریدورهای شمال - جنوب و شرق به غرب که دارای منافع ژئوپلیتیکی خاص خود هستند، قرار گرفته است؛ بدین ترتیب در طراحی راهبرد ملی و امنیتی کشور، باید به جایگاه خزر توجه شود و نقش و تأثیرات مختلف آن مورد توجه قرار گیرد؛ در حال حاضر به علت استمرار تنش و بعضاً، خصومت‌های سیاسی و نظامی در دریای خزر، امنیت و منافع ملی کشور، تحت تأثیر این موضوع قرار گرفته است و این امر به علت حساسیت و همچنین، وابستگی کشور به این حوزه آبی در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی و نظامی بسیار بالاست.

حوزه خزر، برای ج.ا.ایران دارای اهمیت راهبردی است. در گذشته، کشور روسیه به عنوان قطب شرق مطرح بود؛ اکنون نیز برترین قدرت در حاشیه خزر، کشور روسیه است؛ علاوه بر روسیه سه همسایه جدید این حوزه یعنی جمهوری‌های آذربایجان، قزاقستان و ترکمنستان نیز در سال‌های پس از استقلال توانسته‌اند با اتخاذ سیاست‌های متضاد و متفاوت بر شرایط ژئوپلیتیکی منطقه تأثیرگذار باشند؛ از این رو با توجه به تحولات صورت گرفته در منطقه در طی سال‌های اخیر، در تحقیق حاضر در تلاش هستیم تا با توجه به شرایط جدید منطقه به شناخت نقش ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران بپردازیم که با تبیین این نقش و الزامات اجرایی آن، چگونگی تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی در دریای خزر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در این حوزه آبی، در این رساله روشن خواهد شد.

اهمیت و ضرورت موضوع

اهمیت تحقیق

راهکار توسعه حماسه اقتصادی را می‌توان در «حماسه اقتصادی دریای خزر» جستجو کرد؛ به عبارت دیگر اتکا به دریا و در نظر داشتن اهمیت آن، اصلی‌ترین راه رسیدن به حماسه‌های بزرگ اقتصادی است که موجب شکوفایی و تحولی عظیم در اقتصاد منطقه و کشور خواهد شد؛ در این بین دریای خزر در سال‌های آینده، یکی از سکوهای توسعه اقتصادی و محل تلاقی منافع کشورهای جهان به شمار خواهد رفت؛ بنابراین نادیده گرفتن نقش این منطقه در قدرت و امنیت ملی کشور، می‌تواند به از بین رفتن فرصت‌ها و مزیت‌های زیادی منجر گردد؛ لذا با توجه به اینکه یکی از دستاوردهای مهم این پژوهش، پی بردن به نقش دریا در تولید قدرت دفاعی و بازدارندگی راهبردی است؛ جغرافیای راهبردی دریا (خاصه دریای خزر)، به دلیل ویژگی‌های منحصربه‌فرد آن، می‌تواند تولیدکننده قدرت دفاعی بازدارنده و عمق‌بخشی لایه‌های دفاعی و در نتیجه موجب ارتقای امنیت ملی کشور باشد؛ به همین علت، اهمیت این پژوهش در ایجاد زمینه‌ها و نگاه واقع‌بینانه در مسئولین و متصدیان بخش‌های سیاسی، اقتصادی، امنیتی، دفاعی و نظامی کشور در حوزه دریایی کشور خاصه دریای خزر است؛ از

این رو اهمیت پرداختن به نقش و جایگاه ژئوپلیتیک دریای خزر و ویژگی‌های مهم و تأثیرگذار آن را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

«دستیابی به درک بهتر از توانایی‌ها، اشراف بر فرصت‌ها و مزیت‌های دفاع ملی و محیطی خودی در دریا، تدوین و اجرای اقدامات راهبردی، ایجاد آمادگی و درپیش گرفتن راهکارهای دفاعی مطلوب، تأمین منافع و امنیت ملی، انجام اقدامات بهینه در مقابل هرگونه تهدید قدرت‌ها و بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در دریای خزر، جلوگیری از وارد آمدن لطمات جبران‌ناپذیری بر حاکمیت ملی و توان اقتصاد ملی کشور از طریق ایجاد هرگونه بی‌توجهی به جایگاه حوزه‌های آبی ایران، آشنایی با نقاط قوت و ضعف‌های موجود در حوزه دریا، ایجاد فرصت سرمایه‌گذاری بیشتر در دریای خزر».

ضرورت تحقیق

تغییرات ژئوپلیتیک در حوزه دریای خزر و افزایش کشورهای ساحلی از دو به پنج کشور در نتیجه فروپاشی شوروی در سال ۱۹۹۱، موجب طرح مسائل جدیدی در منطقه و جهان شد و بالطبع برای ایران به عنوان یک کشور ساحلی خزر، مسائل جدیدی را مطرح نمود؛ ماهیت این مسائل قطعاً با مسائل گذشته همچون همسایگی با یک ابرقدرت متفاوت بوده و نحوه مواجهه با آن نیز تدابیر جدید را می‌طلبد؛ و تحقیقاً به همین علت مسئله دریای خزر به یکی از مهم‌ترین قسمت‌های جهان در سال‌های اخیر تبدیل شده و باعث شده تا این منطقه توجه قدرت‌های منطقه‌ای و ابرقدرت‌های جهانی را به خود جلب نماید؛ این دریا به عنوان بزرگ‌ترین دریاچه جهان و منطقه مفصل بین خاورمیانه، آسیای مرکزی و اروپا، با برخورداری از ۲۵ درصد ذخایر انرژی جهانی از نقاط راهبردی جهان به شمار می‌رود؛ لذا مسئله نقش دریای خزر در سرنوشت و راهبرد دفاعی کشور، امری اجتناب‌ناپذیر است؛ لذا به نظر می‌رسد ضرورت‌های زیر را می‌توان در مسئله این تحقیق عنوان نمود:

- اهمیت روزافزون دریاها و مالکیت بر آن برای کشورها، به عنوان یک برگ برنده در هر منازعه و رقابت‌های تجاری؛
- مطرح بودن منطقه خزر به عنوان عمق راهبردی جمهوری اسلامی ایران؛

- پی بردن به نقش منابع انرژی، موقعیت راهبردی (جایگاه امنیتی) و موقعیت ارتباطی و مواصلاتی، به عنوان کانون اصلی کشمکش‌های سیاسی، نظامی و اقتصادی منطقه در قرن حاضر؛
- ضرورت توجه به این مباحث در تدوین و اجرای راهبردهای دفاعی و سیاست‌های کلان نظامی؛
- نقش چهارراه ارتباطی خزر در پیوند خاورمیانه، اروپا، روسیه و چین به یکدیگر و لزوم توجه به نقش بازیگران در ایجاد صلح و یا تنش در منطقه؛
- عدم غفلت از مسائل خزر در راستای کاهش هزینه‌های اقدامات عجولانه بر امنیت ملی کشور.

پیشینه تحقیق

با بررسی که پیرامون موضوعات مرتبط با این مسئله قرار گرفت و منابع گوناگون فارسی اعم از کتاب، مقاله، گزارش، سایت‌های گوناگون علمی، خبری و... و همچنین کتب و مقالات و سایت‌های خارجی مشخص گردید که اسناد، آثار و منابعی که صرفاً در چارچوب موضوع تحقیق حاضر تدوین شده باشد، قابل مشاهده و در دسترس نیست؛

در واقع وجه تمایز این پژوهش با کارهای صورت گرفته در آن است که تقریباً تمامی مقالات، همایش‌ها، کتب و گزارش منتشرشده در زمینه دریای خزر، با شرح اهمیت ژئوپلیتیکی این دریا، موضوع بحث را به یکی از مسائل مهم این حوزه آبی یعنی «رژیم حقوقی دریای خزر» سوق داده‌اند و موضوع جایگاه ژئوپلیتیک این دریا در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، در هیچ‌یک مقالات، کتب، همایش‌ها و نشست‌های علمی، مورد بررسی جدی قرار نگرفته است؛ از این رو در این پژوهش سعی شده تا با تأکید بر نقش ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، به خواننده این پژوهش، اطلاعات و معلومات جدیدی در حوزه راهبرد دفاعی در منطقه خزر منتقل گردد؛ در نتیجه می‌توان نوآوری این تحقیق را در توجه آن به نقش شاخص‌های ژئوپلیتیک بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران ذکر کرد.

سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی تحقیق

مؤلفه‌های ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی در حوزه خزر کدام‌اند؟

سؤال‌های فرعی تحقیق

- ۱- مهم‌ترین عوامل و شاخص‌های سیاسی و امنیتی حوزه خزر در تعیین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی کدام است؟
- ۲- مهم‌ترین عوامل و شاخص‌های اقتصادی حوزه خزر، در تعیین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی کدام است؟
- ۳- مهم‌ترین عوامل و شاخص‌های حقوقی حوزه خزر، متأثر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران کدام است؟
- ۴- مهم‌ترین عوامل و شاخص‌های زیست‌محیطی حوزه خزر، متأثر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران کدام است؟
- ۵- مهم‌ترین عوامل و شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی حوزه خزر متأثر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی کدام است؟
- ۶- نوع راهبرد دفاعی ج.ا.ایران، چه تأثیری در ارتقاء و توسعه و تقویت موقعیت ژئوپلیتیک ایران در منطقه خزر دارد؟

هدف تحقیق

الف - هدف اصلی

هدف اصلی این پژوهش، تبیین نقش ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران است.

ب- اهداف فرعی

- جلوگیری از نفوذ و حضور قدرت‌های مداخله‌گر و خنثی نمودن تحرکات دشمنان در ایجاد منازعات قومی، اقدامات تروریستی و... در منطقه؛

- تقویت همکاری‌های اقتصادی در حوزه منابع انرژی و خطوط انتقال آن و همچنین، استفاده از ظرفیت منطقه خزر به عنوان چهارراه ارتباطی بری جهان در مسیر سه قاره جهانی؛
- پیدا نمودن راه‌حل مناسب در راستای حل چالش‌های موجود در منطقه، بر سر تعیین رژیم حقوقی دریای خزر با توافق کلیه کشورهای پیرامونی؛
- مقابله جدی با مشکلات زیست‌محیطی در منطقه خزر به‌ویژه مشکلات ناشی از ورود آلاینده‌های رودخانه‌ای و آلاینده‌های ناشی از استخراج و ترانزیت منابع فسیلی؛
- تقویت زمینه‌های تعامل بین ملت‌های منطقه با توجه به مؤلفه‌های ملی و مذهبی؛

روش تحقیق

نوع پژوهش کاربردی- توسعه‌ای است که با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی و از طریق روش‌های کتابخانه‌ای، فیش‌برداری، مصاحبه و پرسش‌نامه متشکل از هفت مؤلفه و ۴۹ سؤال صورت گرفته است؛ برای تجزیه و تحلیل نتایج به دست آمده نیز از نرم‌افزار SPSS23 و آزمون‌های آماری توصیفی و استنباطی شامل آزمون ANOVA، t و مجذور کای دو (خی دو) استفاده شد؛ در این پژوهش سعی شده تا از نظرات جامعه آماری متشکل از خبرگان، اساتید، کارشناسان ارشد و مسئولین مسائل دریای خزر که شامل دو گروه نظامی و غیرنظامی اعم از سرداران و امیران و اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌های نظامی و غیرنظامی، خاصه افراد مرتبط با امور دریای خزر نیز استفاده شود.

ادبیات و مبانی نظری پژوهش

پس از حکمرانی ایران بر دریاها در دوره باستان و به‌ویژه هخامنشیان، شاهد کاهش استفاده از دریاها در امور تجاری و نظامی در طی سال‌های پس از آن در عرصه جهانی بوده‌ایم؛ تا اینکه با آغاز رنسانس در اروپا با دیگر دریاها مورد توجه حکام قرار گرفت؛ که این توجه به‌ویژه در قرن ۱۹ افزایش یافته و منجر به مطرح شدن نظریات جدیدی گردید که در این

ارتباط نظریه «قدرت بحری» آلفرد تایر ماهان بود که در سال ۱۸۹۰ را می‌توان سرآغاز این نظریه‌ها قلمداد نمود.

به عقیده نظریه‌پرداز «قدرت دریایی»، دریادار آلفرد تایر ماهان؛ ویژگی‌هایی که یک ملت را «در دریا» و به وسیله دریا قدرتمند می‌سازند، افزایش توان اقتصادی و میزان مشارکت جهانی را نیز به همراه دارند؛ به عبارت دیگر، قدرت دریایی و توانایی شراکت در تحولات جهانی دارای مؤلفه‌های یکسانی هستند و از یکدیگر تفکیک‌ناپذیرند. هر دو اندیشه به صورت هم‌افزا دارای تأثیر متقابل بر یکدیگرند؛ او معتقد است «اقیانوس‌های کره زمین، حبابی پُر آب هستند که سه‌چهارم جدار زمین را پوشانیده‌اند؛ هر کشور و یا ائتلافی از کشورها که قدرت فرماندهی بر این دریاهای بزرگ را داشته باشد، می‌تواند ثروت دنیا را کنترل کند و از این طریق بر کره زمین مسلط شود» (کامران، ۱۳۸۱: ۵۹۲). طرفداران مکتب دریایی تحت تأثیر افکار آلفرد ماهان، بر این باورند که کنترل دریاها در نهایت تصمیم‌گیری در خشکی را مشخص می‌سازد. به عقیده ماهان، کنترل دریا که یک عامل تاریخی است، هیچ‌گاه به گونه‌ای نظام‌مند مورد درک و تفسیر قرار نگرفته است (اسنایدر، ۱۳۸۴).

با گذشت بیش از ۱۲۰ سال از انتشار کتاب معروف آلفرد ماهان «تأثیر قدرت دریایی بر تاریخ ۱۶۶۰-۱۷۸۳»، اعتقاد به قدرت جادویی نیروی دریایی در سیاست‌های جهانی، همچنان درون‌مایه اصلی تفکر ژئواستراتژیک قدرت‌های بزرگ و رو به رشد را تشکیل می‌دهد؛ مطابق با این تفکر مرسوم، قدرت‌های بزرگ ناگزیر به برخورداری از نیروی دریایی مدرن و مجهز با استعداد بالایی برای تفوق بر سایر قدرت‌ها هستند. (کیانپور، ۱۳۹۱: ۲).

در کنار نظریه ماهان تیل^۱، نیز به‌عنوان یکی دیگر از نظریه‌پردازان در حوزه دریا اهمیت آن را در چهار کانون و عرصه تأمین‌کننده مواد غذایی و انرژی، حمل و نقل و مبادله، توسعه ایده‌ها و تفکرات و تسلط بر دیگر کشورها ارزیابی می‌کند (Till, 2012: 7-8).

1. Till

در رابطه با نقش‌آفرینی دریا در امور نظامی و راهبردی نیز بیان این موضوع کفایت می‌کند که در هر دو جنگ نیروهای ائتلاف با عراق، حدود ۹۵-۹۰ درصد از مواد و تجهیزات و ... مورد نیاز این نیروها از طریق دریا تأمین شد (Tan, 2011: 29).

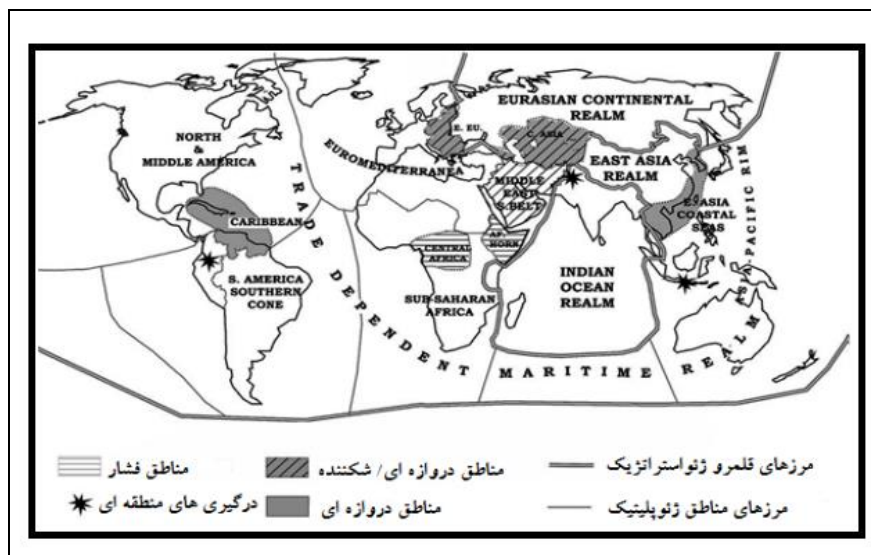
یکی دیگر از نظریه‌های که در این ارتباط مطرح است نظریه سیستم ژئوپلیتیک جهانی سائل بی کوهن جغرافیدان معاصر آمریکایی است؛ بر اساس این نظریه دو زمینه اصلی جغرافیایی فیزیکی-انسانی که شامل زمینه دریایی و زمینه قاره‌ای است حوزه‌هایی را برای توسعه ساختارهای ژئوپلیتیک متمایز ارائه می‌دهند. تمدن‌ها، فرهنگ‌ها و نهادهای سیاسی که در این زمینه تکامل یافته‌اند؛ به طور اساسی در اقتصادها، فرهنگ‌ها، سنت‌های انسانی و دیدگاه‌های ژئوپلیتیک متفاوت‌اند. در سلسله‌مراتب فضایی ساختار جهانی کوهن، حوزه ژئواستراتژیک بالاترین سطح به شمار می‌رود؛ این حوزه‌ها بخش‌هایی از جهان است که برای دارا بودن خصوصیات و کارکردهای تأثیرگذار در سطح جهانی به اندازه کافی بزرگ بوده و در خدمت نیازهای راهبردی قدرت‌ها، کشورها و مناطق مهم هستند. مهم‌ترین عامل متمایزکننده یک حوزه، درجه شکل‌گیری آن توسط شرایط بعد دریایی یا بعد قاره‌ای است. در جهان کنونی، سه حوزه ژئواستراتژیک تکامل یافته‌اند: حوزه دریایی تجارت محور آتلانتیک و پاسیفیک، هارتلند اوراسیایی روسیه قاره‌ای و حوزه قاره‌ای-دریایی آسیای شرقی (کوهن، ۱۳۸۷: ۸۵-۸۴).

دومین سطح از ساختار فضایی سیستم ژئوپلیتیک جهان شامل مناطق ژئوپلیتیک است؛ این مناطق ژئوپلیتیک اکثراً زیر بخش‌هایی از حوزه‌های ژئواستراتژیک دریایی و قاره‌ای هستند، به شکلی که قلمرو ژئواستراتژیک دریایی شامل شش منطقه ژئوپلیتیک اروپا، آمریکای شمالی، آمریکای جنوبی، حوزه کارائیب، حوزه آسیای ساحلی (ژاپن، استرالیا، کره) و آفریقای جنوب صحرا است و قلمرو ژئواستراتژیک قاره‌ای شامل دو منطقه ژئوپلیتیک هارتلند (روسیه) آسیای شرقی (چین و مغولستان) است (کوهن، ۱۳۸۷: ۸۵-۸۴). در ساختار فضایی نظریه سیستم ژئوپلیتیک جهانی حوزه‌ها و مناطق دیگری نیز وجود دارند که در ادامه بررسی می‌شوند.

در ادامه ساموئل بی کوهن نظریه «کمربندهای شکننده» را مطرح کرد که منطقه خاورمیانه در آن جای می‌گیرد. بر اساس این نظریه، خاورمیانه میان دو قدرت برّی (شوروی) و بحری (آمریکا) قرار دارد و لذا در زیر فشار این دو قدرت خُرد می‌شود. کوهن یک طرح کمتر جدلی از مناطق ژئواستراتژیک جهان ارائه داد که در آن خاورمیانه همراه با مصر، سودان و بخشی از لیبی را در برمی‌گرفت. کوهن نظریه‌ی کمربند شکننده را بدین صورت تعریف می‌کند «یک منطقه وسیع با موقع استراتژیک اشغال شده توسط دولت‌های در حال کشمکش... که بین منافع متضاد قدرت‌های بزرگ گیرکرده است» (همان).

البته، کوهن پس از جنگ سرد تنها منطقه خاورمیانه را تنها منطقه شکست دانسته و دو منطقه جنوب شرق آسیا و جنوب آفریقا را جزو قلمرو ژئواستراتژیک دریایی قرار داد؛ بر اساس این نظریه، کشورهای قزاقستان، آذربایجان و ترکمنستان و بخش کوچکی از جنوب روسیه که در حاشیه خزر قرار دارد، جزو مناطق دروازه‌ای و کمربند شکننده قرار گرفته و ایران نیز در منطقه فشار قرار گرفته است؛ از جمله دلایل قرار گرفتن کشورهای قزاقستان، ترکمنستان و آذربایجان در ساختار شکننده می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- (۱) رقابت و اختلاف بین کشورهای درون منطقه؛
- (۲) بحران‌های سیاسی-فرهنگی در منطقه همچون بحران هویت، مشروعیت مشارکت و غیره؛
- (۳) رقابت قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای برای نفوذ در این کشورها؛
- (۴) قاچاق مواد مخدر، گروه‌های سازمان‌یافته تروریستی و خشونت سیاسی در این مناطق؛
- (۵) حکومت‌های نوپا، اقتدارگرا و غیر دموکراتیک، بی‌ثباتی سیاسی.

شکل (۶-۲): نقشه ساختار فضایی نظریه نظام ژئوپلیتیک جهانی در قرن ۲۱ (Source: Cohen, 2004, p. 2).

از طرف دیگر ایران در نظریه سیستمی کوهن جزو عناصر بی قرینه است که معمولاً منشأ تحول هستند؛ از نظر او ایران کشوری بنیادگرا است که به دلیل شکل خاص نظام سیاسی و نحوه تعامل با نظام جهانی، دارای ظرفیت دگرگونی و مورد توجه است (احمدی و پارسایی، ۱۳۸۴: ۲۸۷)؛ روسیه نیز جزو مهم ترین منطقه ژئوپلیتیکی در قلمرو ژئواستراتژیک قاره ای محسوب می شود که نقش هارتلند را بر عهده دارد.

ژئوپلیتیک^۱

ژئوپلیتیک از زمان وضع آن در یک قرن گذشته از نظر مفهومی شناور بوده و هنوز بر سر ماهیت آن اتفاق نظر وجود ندارد و دیدگاه های متفاوتی درباره ماهیت آن ابراز و برای آن تاکنون تعاریف فراوانی ارائه شده است. در ژئوپلیتیک (Geopolitics) ژئو (Geo) به معنی زمین و پلیتیک (politics) به معنای سیاست است و معادل فارسی آن سیاست جغرافیایی است که دیدگاهی برای سیاست بین الملل است تا رفتار سیاسی و توانایی های نظامی را برحسب محیط طبیعی توضیح دهد؛ بر طبق

1. Geopolitic

این رویکرد ژئوپلیتیک با درجات مختلف، بیانگر تأثیر قطعی جغرافیا بر امور تاریخی - سیاسی است (Alton & Plano, 1998:98). ژئوپلیتیک شیوه قرائت و نگارش سیاست بین الملل توسط صاحبان قدرت و اندیشه و تأثیر آن‌ها بر تصمیم‌گیری‌های سیاسی در سطح ملی و منطقه‌ای است (میرحیدر، ۱۳۷۷: ۲۲). قدرت و رقابت‌های حاصل از مناسبات قدرت برای ایجاد برتری نسبت به رقیبان، پیوسته هسته مرکزی مباحث و کارکرد ژئوپلیتیک پویا بوده است. برتری خواهی، سلطه‌جویی و یا ایجاد کنترل بر امور منطقه، بخشی از جهان یا بر کل جهان در اصطلاح «هژمونی»، گفته می‌شود که هدف اصلی در بازی‌های ژئوپلیتیک است (مجتهد زاده، ۱۳۸۱: ۱۳۷). پایه قدرت کشورها در گفتمان ژئوپلیتیک در دوره‌های تاریخی متفاوت بود است که عمده‌تاً از رویکرد سخت به نیمه سخت و نرم تغییر کرده است (جدول شماره یک).

جدول شماره یک: روند تکاملی قدرت در گفتمان ژئوپلیتیک

دوره	گفتمان
ژئوپلیتیک سنتی (اوایل قرن بیستم تا پایان جنگ جهانی دوم)	اصالت قدرت دریایی، اصالت قدرت خشکی، اصالت قدرت هوایی، فضای حیاتی
ژئوپلیتیک جنگ سرد (دوران افول) (پایان جنگ جهانی دوم تا فروپاشی نظام دوقطبی)	حاشیه‌گرایی، سد نفوذ کمونیسم (کانتینمنت)، موازنه قوا
ژئوپلیتیک نوین (تجدید حیات)	دوره اول
	دوره دوم
	اصالت اقتصاد و سرمایه‌داری، جهانی‌شدن
	فرهنگ رسانه و افکار عمومی، اصالت اندیشه، قدرت نرم، دیپلماسی، مسائل زیست‌محیطی

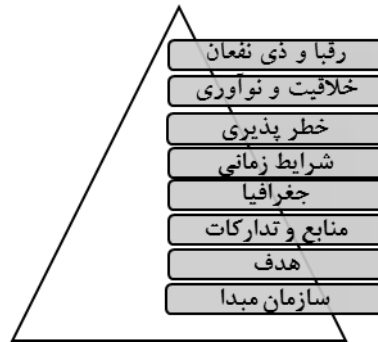
ژئوپلیتیسین‌ها با دیدگاه‌های مختلف، تعاریف متنوعی را از ژئوپلیتیک ارائه نموده‌اند؛ در این ارتباط سوئل کوهن معتقد است «ژئوپلیتیک مطالعه کاربردی روابط جغرافیایی میان فضا و سیاست است (Cohen, 1978: 17)؛ ایولاکست نیز معتقد است: «ژئوپلیتیک همچنین مجموعه پیچیده نیروهای متخاصم و متعددی است که برای سرزمین‌های به ابعاد کوچک به کشمکش می‌پردازد؛ خواه به این منظور که به رغبت یا زور، تفوق سیاسی خود را برقرار سازند و خواه به این منظور که رقبای خود را بی‌کم‌وکاست از صحنه بیرون رانند (لاکوست، ۱۳۶۸: ۷). حافظ نیا در کتاب خود

«اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک» به گردآوری و نقد سی و دو تعریف از این مفهوم اهتمام ورزیده و در پایان، تعریف مورد نظر خود را ارائه کرده است. آنچه نگارندگان از مفهوم ژئوپلیتیک در این پژوهش مدنظر دارند، تعریف ارائه شده از سوی این نویسنده است؛ بر این اساس ژئوپلیتیک عبارت است از «علم مطالعه روابط متقابل قدرت، سیاست و جغرافیا و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر است» (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۳۷).

مفهوم راهبرد

راهبرد از زبان یونانی گرفته شده و به معنای «هنر نظامی» و علم لشکرکشی است؛ همین معنا به زبان فارسی راه یافته و معادل اصطلاحی «فن و اراده عملیات جنگی»، «دانش رهبری عملیات نظامی» و «سوق‌الجیشی» برای آن آمده است (افتخاری، ۱۳۸۱: ۹)؛ همچنین راهبرد از نظر مفهومی می‌تواند به عنوان یک چشم‌انداز یا چراغ راهنمایی برای تصمیم‌های اساسی مطرح باشد و یا به دنبال تعیین موقعیت در محیط است (احمدوند و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۲).

راهبرد اصطلاحی است کهن که برای طرح‌ریزی و اجرای جنگ که از واژه یونانی Strategos به معنای «هنر فرمانده»، گرفته شده است. در ابتدا راهبرد یکی از سه مؤلفه اصلی هنر یا علم اجرای جنگ محسوب می‌شد؛ دو مؤلفه دیگر هم عبارت بودند از تاکتیک و لجستیک (گری، ۱۳۸۵: ۹). با بررسی تعاریف مختلف «راهبرد» از جنبه نظامی و غیرنظامی استنباط می‌گردد که راهبرد حداقل شامل دو جزء اساسی «هدف» و «مسیر دستیابی به هدف» است. هدف یا هدف‌ها که اولین جزء راهبرد است، به عنوان جهت دهنده تلقی گردیده و بیان‌کننده آن است که به کجا باید رفت و مسیر دستیابی به هدف‌ها که به عنوان دومین جزء راهبرد است، بیان‌کننده آن است که چگونه و با چه شیوه و ابزاری به سمت هدف یا هدف‌ها باید حرکت کرد (Arth Lykk, 1987: 30). راهبرد، ناظر بر پیشبرد و حفظ منافع و بقای حال و آینده است و در مورد حقایق، فرضیه‌ها و احتمال‌ها صراحت دارد. هر تشکیلاتی، دارای یک راهبرد است که موازنه خاصی را در محیط برای آن ایجاد کرده است و هر راهبرد جدید، پس از کشف با به خطر افکندن وضعیت موجود، موازنه موقعیت و مرتبت راهبرد را به هم می‌زند (آریاجر، ۱۳۸۵: ۵۲).

شکل شماره ۱: مؤلفه‌های اصلی در مفهوم راهبرد منبع: (ضرغامی، ۱۳۹۷: ۵۳)

شکل شماره ۲: عوامل مؤثر بر انتخاب نوع راهبرد منبع: (ضرغامی، ۱۳۹۷: ۵۵)

مفهوم راهبرد دفاعی - امنیتی^۱

مفهوم راهبرد در سطح ملی، برقرار کردن پیوند تام میان مفهوم راهبرد و امنیت است. (امیرحسین علی‌نقی، ۱۳۸۱: ۳۲۲). راهبرد دفاعی - امنیتی «طرح و الگوی کلان و جامعی است که در آن از طریق کاربرد تجمیعی و تجمیلی ظرفیت‌های نظامی، اقتصادی، جغرافیایی و اجتماعی - فرهنگی، اهداف دفاعی ملی کشور محقق می‌شوند؛ بنابراین راهبرد دفاعی - امنیتی» شیوه‌های به‌کارگیری مؤلفه‌های مختلف قدرت ملی را برای تحقق اهداف دفاعی - امنیتی کشور در راستای سیاست‌های ملی تعیین می‌کند؛ بر مبنای این تعریف، کارکرد راهبرد دفاعی هماهنگ‌سازی کاربرد قابلیت‌های نظامی و غیرنظامی یک کشور در دفاع از منافع ملی، ارزش‌ها و آرمان‌هایش است که بر این اساس در آن اهداف امنیت ملی به اهداف دفاعی و سیاست‌های ملی به سیاست‌های دفاعی و دکترین امنیت ملی به دکترین دفاعی تبدیل می‌شود و اهداف اصلی راهبرد نظامی تولید می‌شوند؛ در واقع در راهبرد دفاعی همواره فرض بر این است که یک تهدید عمده خارجی تمامیت ارضی، استقلال و سایر ارزش‌ها و منافع ملی حیاتی و حساس را از طریق کاربرد قدرت نظامی در معرض

1. Defence – Secure Strategy

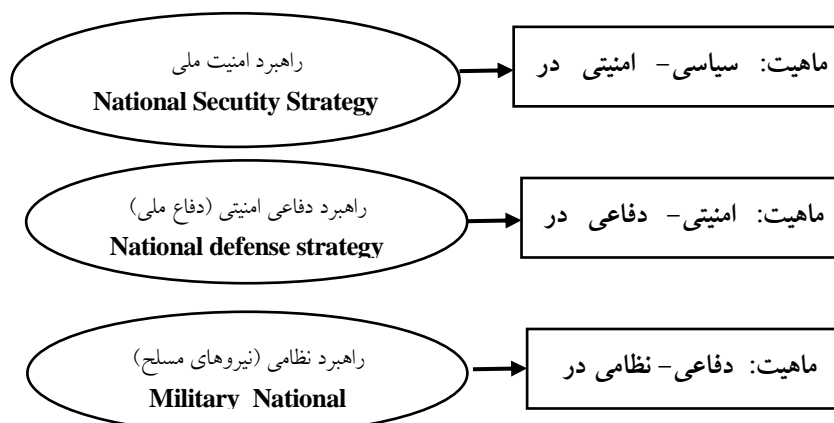
خطر قرار می‌دهد (آشتیانی، ۱۳۹۱: ۱۳۵). راهبرد پردازها و اندیشمندان امور نظامی در رابطه با تعریف راهبرد دفاعی، اتفاق نظر ندارند و اختلاف دیدگاه و تضارب آرای زیادی در این بحث وجود دارد. عده‌ای راهبرد دفاعی را فراتر از قلمرو نظامی و حیطه نیروهای مسلح دانسته و آن را به کاربرد قدرت ملی ربط می‌دهند که شامل مؤلفه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... نیز می‌گردد.

دایره‌المعارف «بریتانیکا» در تعریف راهبرد دفاع ملی و مؤلفه‌های آن این چنین آورده است: راهبرد دفاع ملی عبارت است از کاربرد هماهنگ تمامی نیروهای نظامی کشور برای دستیابی به اهداف دفاعی و عناصر تشکیل دهنده آنکه عبارت‌اند از: «چشم‌انداز بلندمدت، آماده‌سازی منابع و طرح‌ریزی منابع برای اینکه در قبل، در خلال و پس از اقدام نظامی مورد استفاده قرار گیرند؛ کاربرد این راهبرد و رای امور نظامی صرف است» عناصر تشکیل دهنده راهبرد دفاع ملی به عنوان تابعی از راهبرد امنیت ملی، موضوعات زیر را شامل می‌شود:

- تجزیه و تحلیل وضعیت موجود شامل موقعیت کشور در منطقه و جهان، قابلیت‌های ملی و نظامی، محیط امنیت بین‌الملل و عوامل تأثیرگذار خارجی بر محیط امنیت ملی و محیط امنیت داخلی؛
- ارائه رویکردها، رهیافت، راهبرد و بیان ویژگی‌های آن در تأمین اهداف کلان دفاعی و چگونگی انطباق آن با دو سند راهبردی بالایی و پایینی؛
- نگاه دکترینی در تدوین چشم‌انداز و آینده‌پژوهی و نتیجه‌گیری؛
- تجزیه و تحلیل الگوی راهبردی (آشتیانی، ۱۳۹۱: ۱۳۷).

راهبرد دفاع ملی (NDS^۱) یا راهبرد دفاعی - امنیتی، مطابق شکل شماره سه حلقه میانی نظام سلسله مراتبی راهبردهای ملی به شمار می‌آید و با استفاده از ساز و کارهای این راهبرد می‌توان حوزه امور دفاعی نظامی را با حوزه امور سیاسی و امنیت ملی مرتبط ساخت و زمینه تعامل مطلوب میان نظامیان و سیاسیون را فراهم آورد؛ به عبارت دیگر بستر مفاهمه سطح دفاعی نظامی با سطح سیاسی - امنیتی (معمولاً غیرنظامی)، در این سطح نظامی - سیاسی تدبیر می‌شود.

1. National Defence Strategy = NDS 2- Quarterly Defence Order

شکل شماره ۳: ترتیب سلسله مراتبی راهبردهای حوزه دفاعی - امنیتی منبع: (آشتیانی، ۱۳۹۱: ۱۳۷)

طرح‌ریزی راهبردی دفاعی - امنیتی نیز به مفهوم تهیه طرح‌ها و اجرای روش‌ها، فن‌ها و اقداماتی که با در نظر گرفتن عوامل محیطی، به منظور ایجاد یک ارتباط اصولی و منطقی میان مؤلفه‌های قدرت ملی با اهداف دفاعی - امنیتی، برای مقابله با تهدیدات علیه امنیت ملی و منافع حیاتی کشور به کار می‌روند.

- راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران

با ابلاغ سیاست‌های کلی برنامه پنج‌ساله ششم توسعه توسط رهبر معظم انقلاب اسلامی در آذر سال ۱۳۹۴ از مهم‌ترین شاخصه‌هایی که در حوزه دفاعی در این برنامه لحاظ شده را می‌توان در موارد زیر جستجو نمود:

افزایش توان دفاعی کشور در تراز قدرت منطقه‌ای در جهت تأمین منافع و امنیت ملی با تخصیص حداقل ۵ درصد بودجه عمومی کشور برای بنیه دفاعی؛ تقویت کمی و کیفی بسیج مستضعفان؛ انسداد الکتریکی، الکترونیکی، نوری (اپتیکی) و فیزیکی مرزها با اولویت مناطق مرزی مستعد ناامنی (ارتقای امنیت و کنترل مؤثر مرزها) با بهره‌گیری از توان نیروهای اطلاعاتی، نظامی، انتظامی، دولتی و مردمی و ارتقاء توان بازدارندگی کشور در حوزه‌های موشکی تولید سلاح، پدافند غیرعامل، ایجاد و توسعه شبکه ارتباطی مطمئن و سامانه فرماندهی و کنترل، دفاع رایانیک، تقویت ناوگان هوایی و دریایی، توسعه و تقویت امکانات جنگ

الکترونیک و توسعه و تقویت یگان‌های رزمی و تیپ‌های واکنش سریع (سایت رسمی مقام معظم رهبری، ۱۳۹۴، دسترسی اردیبهشت ۱۳۹۷).

علاوه بر برنامه پنج‌ساله ششم توسعه، در سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران در افق ۱۴۰۴ که یک سند بیست‌ساله است نیز اشاره شده که ایران کشوری است توسعه یافته با جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه با هویت اسلامی و انقلابی، الهام‌بخش در جهان اسلام و با تعامل سازنده و مؤثر در روابط بین‌الملل که در حوزه دفاعی نیز جامعه ایرانی در افق این چشم‌انداز دارای چنین ویژگی‌های است: امن، مستقل و مقتدر با سامانه دفاعی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه و پیوستگی مردم و حکومت و دارای تعامل سازنده و مؤثر با جهان بر اساس اصول عزت، حکمت و مصلحت (سایت رسمی مقام معظم رهبری، ۱۳۸۲، تاریخ دسترسی اردیبهشت ۱۳۹۷).

- مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی خزر مؤثر بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران

عوامل ژئوپلیتیک در هر عرصه جغرافیایی با توجه به قابلیت‌های آن منطقه می‌تواند به شکل‌های مختلف تأثیرات قابل توجهی بر روند طراحی و اجرای یک راهبرد منطقه‌ای ایفا نماید؛ این عوامل در دو گروه عوامل طبیعی و انسانی می‌توانند در حوزه‌های ارتباطی (دریایی، هوایی و زمینی)، موقعیت سرزمینی (شکل، وسعت، توپوگرافی، منابع طبیعی)، اقلیم و وضعیت‌های اقتصادی، سیاسی، نظامی، اجتماعی و فرهنگی یک منطقه و جوامع حاضر در آن را به اتخاذ راهبردهای متفاوت رهنمون سازد؛ از این رو می‌توان گفت که به دلیل ظرفیت بسیار بالای جغرافیایی و همچنین وجود پررنگ مؤلفه‌های قدرت در منطقه خزر، این منطقه نیز از این امر مبرا نیست؛ لذا با توجه به آنکه این مؤلفه‌ها در هرکدام از کشورهای حاشیه دریای خزر به صورت متفاوت عمل می‌نماید؛ در نتیجه می‌تواند به صورت مجزا بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران تأثیرگذار گردد.

در مورد روسیه باید گفت که در بین کشورهای منطقه این کشور به دلیل وسعت زیاد سرزمینی، داشتن ناوگان نظامی در خزر، دارا بودن دومین زرادخانه هسته‌ای جهان، یکی از مهم‌ترین صادرکنندگان اسلحه در جهان، تجدیدنظر در رهنامه دفاعی روسیه که امکان استفاده از سلاح هسته‌ای را برایش فراهم نموده و همکاری‌های راهبردی چندسال اخیر بین ج.ا.ایران

و روسیه در مسائل منطقه‌ای در مجموع باعث شده تا مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی این کشور در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران مؤثرتر واقع گردد. موقعیت سرزمینی جمهوری آذربایجان در بین دو قدرت ایران و روسیه در غرب دریای خزر و وجود انزوای ادراکی در بین سیاستمداران این کشور که سیاست آن‌ها را به سوی غرب متمایل نموده، باعث شده تا حضور ناتو را در منطقه پررنگ‌تر نماید. مقابله با فعالیت‌های مذهبی، مدرن سازی ارتش و تقویت توان رزمی قوای نظامی در خزر با کمک نظامی و اطلاعاتی کشورهای غربی بخصوص آمریکا و رژیم صهیونیستی از جمله مباحث بحث‌برانگیز و چالش آفرین در روابط ایران با ج. آذربایجان لحاظ می‌گردد. بر اساس رهنامه نظامی جدید جمهوری آذربایجان که در ۲۲ فوریه ۲۰۱۱ میلادی در پنج بخش و ۴۶ ماده به تصویب مجلس این کشور رسید تصریح شده که این کشور حق ندارد تا به کشورهای خارجی پایگاه واگذار کند؛ اما در شرایطی که تحولات اساسی در شرایط نظامی و سیاسی رخ دهد، این حق برای جمهوری آذربایجان محفوظ است. در مورد سیاست‌های ترکمنستان در حوزه خزر متناسب با موقعیت ژئوپلیتیک این کشور باید گفت که هرچند ج.ا.ایران و ترکمنستان مکمل ژئوپلیتیک سرزمینی یکدیگر هستند اما تاکنون دو کشور نتوانسته‌اند گام‌های مهمی را در این ارتباط بردارند؛ هرچند طبق رهنامه نظامی ترکمنستان این کشور بر روی سیاست بی‌طرفی و دفاعی تأکید دارد اما وابستگی این کشور به روسیه در طی سال‌های متعددی گذشته و اخیراً تمایل این کشور به سوی آمریکا و رژیم صهیونیستی در واگذاری پایگاه و مباحث اطلاعاتی و امنیتی حاکی از چرخش سیاسی این کشور در مباحث منطقه‌ای متناسب با ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی متصوره برای خود است؛ در مورد کشور قزاقستان نیز باید گفت که مهم‌ترین سیاست امنیتی و نظامی این کشور تعامل با کشورهای منطقه و فرمانطقه و پای بندی به سیاست صلح است این کشور دارای چهارمین زرادخانه اتمی در جهان است (بغداد اکتانویچ^۱ ۱۳۹۴)

۱. سخنرانی امریف بغداد اکتانویچ سفیر قزاقستان در جمهوری اسلامی ایران در تاریخ ۹۴/۴/۱۷.

- راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در منطقه ژئوپلیتیکی دریای خزر

حمل و نقل دریایی ستون فقرات تجارت جهانی و جهانی سازی است. در حوزه خزر با توجه به اینکه ج.ا.ایران در سیاست‌ها و دیپلماسی منطقه‌ای خود از آن به عنوان دریای صلح و دوستی یاد می‌کند جنبه ژئواکونومیک آنکه مبتنی بر همکاری و رفاقت است بر جنبه ژئوپلیتیکی آنکه در حوزه رقابت قرار می‌گیرد پیشی دارد؛ با این وجود در طی سال‌های اخیر به دلایل چند از جمله انزوای ادراکی کشورهای استقلال یافته از شوروی، حضور بازیگران متعدد مداخله‌گر رسمی و غیررسمی، بالا رفتن توان اقتصادی کشورهای حاشیه خزر، قرارگیری خزر در چهار راه ارتباطی جهان و ... باعث شده تا با مرور زمان جنبه ژئوپلیتیکی این منطقه در کنار ظرفیت ژئواکونومیک آن جنبه پر رنگی به خود بگیرد (محمدجانی، ۱۳۹۶، ۱۴۷)؛ از این رو با توجه به وضعیت ژئوپلیتیک نظامی کشورهای حاشیه خزر، از مهم‌ترین مؤلفه‌هایی که باید در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در منطقه مورد توجه قرار گیرد عبارت‌اند از:

افزایش همکاری‌های کشورهای حوزه خزر با بازیگران مداخله‌گر در زمینه‌های دفاعی، اطلاعاتی و امنیتی به‌ویژه آمریکا و رژیم صهیونیستی، حل نشدن بحث رژیم حقوقی دریای خزر، قدرت برتر نظامی روسیه در حوزه دریا و فضا نسبت به ج.ا.ا، ایجاد مسابقه تسلیحاتی در خزر به‌ویژه در حوزه دریا و هوا، پیوستن ناوگان موشکی به ناوگان ساحلی روسیه در داغستان، وجود دالان زمینی گرجستان - آذربایجان که کشورهای غربی را از طریق دریای سیاه و از مسیر این دالان به راحتی به سواحل خزر می‌رساند؛ عدم وجود یک بندر نظامی مستقل در سواحل ایران، رشد تروریست و افراط‌گرایی در خزر، وضعیت نامطلوب زیست‌محیطی دریای خزر، وجود دومین و چهارمین زرادخانه اتمی جهان در حوزه خزر، حضور ناتو در منطقه (سیاری، ۱۳۹۶، ۴۹-۴۷).

البته در کنار این موارد توانمندی تولید شناور نظامی در ایران، توانمندی نیروهای مسلح ایران، حمایت مردمی از نظام جمهوری اسلامی ایران، محصور بودن کشورهای منطقه در خشکی و داشتن مناطق برونگان در کشورهای همسایه که وابستگی آن‌ها را به موقعیت سرزمینی ایران بیشتر می‌کند از جمله عوامل ژئوپلیتیکی است که در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در این منطقه تأثیرگذار خواهد بود.

از این رو راهبرد دفاعی ج.ا.ایران با توجه به شرایط موجود منطقه‌ای را می‌توان در موارد زیر جستجو نمود:

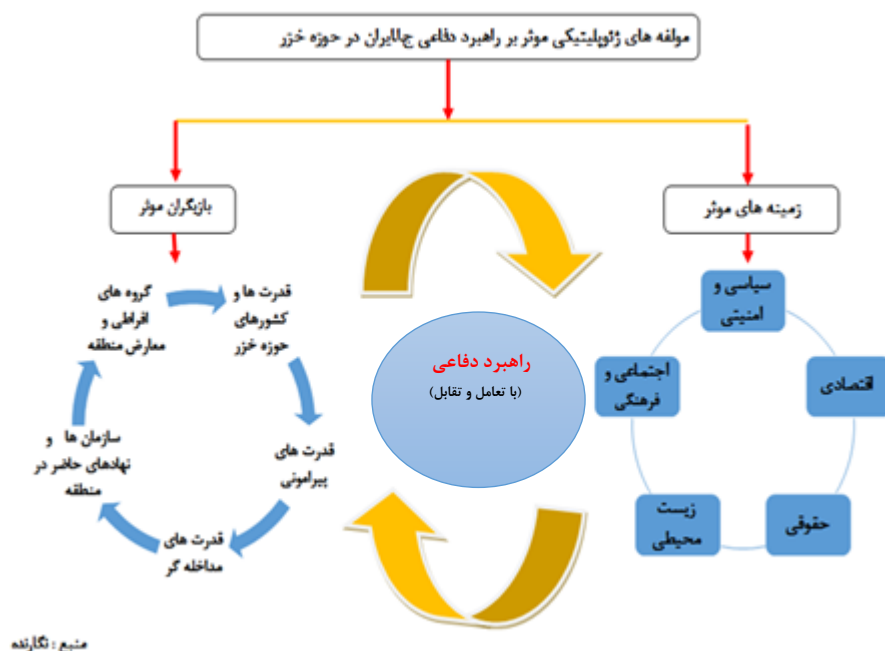
تلاش برای پایبند سازی کشورهای حاشیه خزر به توافقات زیست‌محیطی این دریا به‌خصوص کنوانسیون تهران، تلاش برای ایجاد امنیت در دریای خزر، توسعه همکاری‌های دفاعی - نظامی برای مهار اقدامات غرب در منطقه، احیای ظرفیت ژئوپلیتیک منطقه با هدف اتصال کشورهای حوزه ژئوپاسیفیک و اقیانوس هند به اروپا از طریق دریای خزر و بالعکس؛ (سرلشکر صفوی، همایش "آمایش سرزمین، جایگاه کاسپین و چشم‌انداز توسعه گیلان، ۱۳۹۵)، مقابله ایران و روسیه با گسترش حضور نظامی آمریکا و غرب در دریای کاسپین با جلب مشارکت آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان، تبیین یک سیستم امنیت منطقه‌ای مؤثر توسط کشورهای منطقه برای مقابله با بی‌ثباتی‌های سیاسی و نظامی و باهدف حل‌وفصل اختلافات و تعارضات قومی و مذهبی، رژیم حقوقی دریای کاسپین، تعیین مالکیت معادن نفتی و تأمین امنیت در منطقه باهدف کاهش نقش بازیگران خارجی (محمدجانی، ۱۳۹۶: ۲۸۷).

مدل مفهومی پژوهش

یکی از تئوری‌های که با مطالعه آن می‌توان به شناخت نواحی بحران‌خیز به‌ویژه بحران‌های ژئوپلیتیکی کمک کرد، تئوری نوارهای شکننده کوهن است. ویژگی بارز نوارهای شکننده آن است که زمین بازی برابری را در اختیار دو یا چند قدرت جهانی رقیب از حوزه‌های ژئواستراتژیک متفاوت ارائه می‌دهند؛ علاوه بر آن این مناطق، همواره شاهد رقابت‌های دیرینه بین گروه‌های بومی با اهداف متفاوت و غالباً ناسازگار هستند؛ از این رو مرزهای کشورهای واقع شده بر روی نوارهای شکننده معمولاً در معرض دگرگونی و بی‌ثباتی هستند. به نظر کوهن در آینده صحنه جهانی ممکن است شاهد ظهور نوارهای شکننده جدید باشد؛ محتمل‌ترین مورد در این زمینه، منطقه‌ای است که حوزه بالتیک تا اروپای شرقی و بالکان را پوشش می‌دهد؛ اما دومین منطقه که با عنوان این رساله در ارتباط است منطقه‌ای است که از ماوراء قفقاز شروع شده و تا آسیای مرکزی امتداد می‌یابد؛ این منطقه وسیع که در حوزه هارتلند قرار گرفته به بهانه وجود منابع انرژی و در اصل به دلیل نزدیکی به مرزهای روسیه و

ایران مورد توجه شدید قدرت‌های غربی قرار گرفته است؛ از این رو از نگاه کوهن این مناطق از پتانسیل بالایی برای ایجاد بحران‌های ژئوپلیتیکی برخوردارند و از آنجایی که سرشت این مناطق بر تار و پود گسل‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی شکل گرفته است، هر نوع رقابت ژئواستراتژیکی بین قدرت‌های بزرگ در این مناطق می‌تواند انسجام نسبی این مناطق را با بحران‌های سیاسی-ژئوپلیتیکی جایگزین کند (قلی‌زاده، ۱۳۹۴: ۴۲-۴۰).

با توجه به آنچه بیان شد در این پژوهش در راستای ارزیابی درست از مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی مؤثر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خزر سعی خواهد شد در دو حوزه زمینه‌ها و بازیگران شاخص مربوط به هرکدام از این حوزه‌ها مورد بررسی قرار گیرد تا در نهایت با توجه به برآیندی که تأثیر هرکدام از شاخص‌های موجود در هر حوزه بر یکدیگر دارد بتوانیم بهترین مدل را در زمینه تعیین مؤلفه‌های ژئوپلیتیک با تأثیرگذاری بیشتر در اتخاذ راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران در حوزه خزر را به دست آوریم؛ در ارتباط با ایجاد این شناخت و با توجه به تئوری کمر بند شکننده، پنج شاخص سیاسی - امنیتی، اقتصادی، حقوقی، زیست‌محیطی و فرهنگی و اجتماعی مورد کنکاش قرار می‌گیرد؛ در حوزه بازیگران مؤثر نیز، با توجه به این پنج شاخص، کشورهای حاشیه خزر (پنج کشور همسایه خزر)، قدرت‌های پیرامونی (چین و ترکیه)، قدرت‌های مداخله‌گر (آمریکا، رژیم صهیونیستی، هند، ژاپن و...)، سازمان‌ها و نهادهای حاضر در منطقه (اتحادیه اروپا، ناتو، شانگهای و...) و گروه‌های افراطی و معارض منطقه (طرفداران داعش، پان‌ترکیسم، پان‌آذربایسم و...) مورد توجه قرار دارند که از برآیند و تلفیق این شاخص‌ها با بازیگران مدل زیر حاصل می‌شود:

یافته های تحقیق

تحلیل توصیفی

۱. تحصیلات پاسخ گویان: نتایج حاصل از تحصیلات در جدول شماره ۱ نشان داده شده است، بیشتر پاسخگویان تحصیلات کارشناسی ارشد و بالاتر (۷۲/۶ درصد) داشتند.

جدول ۱: نتایج مربوط به تحصیلات پاسخگویان

درصد	فراوانی	آماره ها / تحصیلات
۲۷/۴	۲۰	کارشناسی
۶۱/۶	۴۵	کارشناسی ارشد
۱۱	۸	دکتری
۱۰۰	۷۳	کل

۲. نتایج مربوط به میانگین مؤلفه‌ها: توصیف داده‌های مربوط به ۷ مؤلفه پرسشنامه ۴۹ سؤالی نشان می‌دهد که تمامی مؤلفه‌ها تأثیر بسزایی را در راهبرد جمهوری اسلامی ایران در منطقه ایفاء می‌کنند که در این بین با نوسان اندک نقش مؤلفه زیست‌محیطی دریای خزر بر راهبردهای دفاعی ج.ا. ایران با میانگین (۳/۴۴) در صدر و مؤلفه ژئواستراتژیکی و نظامی با میانگین (۳/۲) در انتهای جدول قرار دارند (جدول شماره ۲).

جدول ۲: نتایج حاصل از میانگین مؤلفه‌ها

انحراف معیار	میانگین	آماره
		بعد/مؤلفه
۰/۵۸۹	۳/۳۲	مؤلفه تأثیر جایگاه سیاسی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران
۰/۶۵۸	۳/۳	مؤلفه تأثیر ویژگی اقتصادی دریای خزر بر راهبرد دفاعی ج.ا. ایران
۰/۵۹۳	۳/۲۸	مؤلفه تأثیر ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی منطقه دریای خزر بر راهبرد دفاعی ج.ا. ایران
۰/۴۶۶	۳/۲	مؤلفه تأثیر ژئواستراتژیکی و نظامی دریای خزر بر راهبرد دفاعی ج.ا. ایران
۰/۶۶۳	۳/۲۱	مؤلفه تأثیر موقعیت ارتباطی مواصلاتی دریای خزر بر راهبرد دفاعی ج.ا. ایران
۰/۶۷	۳/۴۴	مؤلفه تأثیر وضعیت زیست‌محیطی دریای خزر بر راهبردهای دفاعی ج.ا. ایران
۰/۶۶	۳/۳۶	مؤلفه تأثیر رژیم حقوقی دریای خزر بر راهبرد دفاعی ج.ا. ایران
۰/۴۹۹	۳/۳	بعد ژئوپلیتیک دریای خزر (کل مؤلفه‌ها)

تحلیل استنباطی

با توجه به توزیع نرمال داده از آزمون‌های پارامتریک t تک نمونه‌ای، آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه (ANOVA) و خی دو استفاده شد؛ یادآوری این نکته لازم است که آزمون تی تک نمونه‌ای جهت مقایسه میانگین به‌دست‌آمده از نمونه مورد بررسی در متغیر مورد نظر با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه به کار می‌رود. با توجه به اینکه طیف لیکرت تحقیق حاضر ۵ گزینه‌ای (خیلی کم = ۱، کم = ۲، متوسط = ۳، زیاد = ۴ و خیلی زیاد = ۵) بود، لذا میانگین فرضی برابر با ۳ خواهد شد.

با توجه به نتایج به دست آمده سؤال اصلی پژوهش بر این مبنا که آیا ابعاد و مؤلفه‌های ژئوپلیتیک دریای خزر تأثیری در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایفاء می‌کند به این شکل به جواب رسیده است.

با توجه به مقدار آماره t (۵/۱۸۵) و سطح معناداری (کمتر از ۰/۰۱)، نتیجه گرفته می‌شود که میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۳) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت: از دید پاسخگویان، ابعاد و مؤلفه‌های ژئوپلیتیک دریای خزر بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر با توجه به اینکه میانگین نمونه مورد بررسی بزرگ‌تر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۳).

جدول ۳: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای جهت بررسی سؤال اصلی تحقیق

سطح معناداری	درجه آزادی	آماره t	انحراف استاندارد	میانگین	تعداد	آماره‌ها بُعد
کمتر از ۰/۰۱	۷۲	۵/۱۸۵	۰/۴۹۸	۳/۳	۷۳	جایگاه ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران

در مورد تأثیر جایگاه سیاسی دریای خزر بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران نیز نتایج آزمون حاکی از آن است که با توجه به مقدار آماره t (۴/۶۴۹) و سطح معناداری (کمتر از ۰/۰۱)، نتیجه گرفته می‌شود که میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۳۲) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت: از دید پاسخ‌گویان، دریای خزر از نظر جایگاه سیاسی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر با توجه به اینکه میانگین نمونه مورد بررسی بزرگ‌تر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۴).

جدول ۴: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای در حوزه سیاسی متأثر بر راهبرد ج.ا.ا.

مؤلفه	آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
جایگاه سیاسی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا.ا. ایران	۷۳	۳/۳۲	۰/۵۸۹	۴/۶۴۹	۷۲	کمتر از ۰/۰۱	

در مورد تأثیرات حاصل از کنش‌های اقتصادی موجود در منطقه خزر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی نیز باید عنوان داشت که با توجه به مقدار آماره t (۳/۸۵۴) و سطح معناداری (کمتر از ۰/۰۱)، نتیجه گرفته می‌شود که میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۳) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت: از دید پاسخگویان، دریای خزر از نظر جایگاه اقتصادی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ا. ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر با توجه به اینکه میانگین نمونه مورد بررسی بزرگ‌تر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۵).

جدول ۵: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای در حوزه اقتصادی متأثر بر راهبرد ج.ا.ا.

مؤلفه	آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آمارهٔ t	درجهٔ آزادی	سطح معناداری
جایگاه اقتصادی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران	۷۳	۳/۳	۰/۶۵۸	۳/۸۵۴	۷۲	کمتر از ۰/۰۱	

در حوزه اجتماعی و فرهنگی و تأثیر آن بر راهبرد دفاعی ج.ا.ا. ایران در حوزه خزر نیز نتایج نشان می‌دهد که با توجه به مقدار آماره t (۴/۰۲۵) و سطح معناداری (کمتر از ۰/۰۱)، می‌توان نتیجه گرفت که میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۲۸) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت: از دید پاسخگویان، دریای خزر از نظر ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ا. ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر، با توجه به اینکه میانگین نمونه مورد بررسی بزرگ‌تر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را نیز بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۶).

جدول ۶: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای در حوزه فرهنگی و اجتماعی متأثر بر راهبرد ج.ا.ا.

مؤلفه	آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آمارهٔ t	درجهٔ آزادی	سطح معناداری
ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی دریای خزر	۷۳	۳/۲۸	۰/۵۹۳	۴/۰۲۵	۷۲	کمتر از ۰/۰۱	

در مورد تأثیرات ژئواستراتژیکی و نظامی منطقه خزر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی نیز باید عنوان داشت که نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که با توجه به مقدار آماره t (۳/۷۱۲) و سطح معناداری (کمتر از ۰/۰۱)، میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۲) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت: از دید پاسخگویان، دریای خزر از نظر ژئواستراتژیک و نظامی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر با توجه به اینکه میانگین نمونه مورد بررسی بزرگ‌تر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را نیز بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۷).

جدول ۷: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای در حوزه ژئواستراتژیکی و نظامی متأثر بر راهبرد ج.ا.ا.

مؤلفه	آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آمارهٔ t	درجهٔ آزادی	سطح معناداری
جایگاه ژئواستراتژیک و نظامی دریای خزر	۷۳	۳/۲	۰/۴۶۶	۳/۷۱۲	۷۲	کمتر از ۰/۰۱	

تأثیرات ارتباطی و مواصلاتی دریای خزر متأثر بر راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی از موارد دیگری بود که در این پژوهش مورد آزمون قرار گرفت که نتایج به دست آمده از جواب به گویه‌های این آزمون نشان می‌دهد که با توجه به مقدار آماره t (۲/۷۶۶) و سطح معناداری (۰/۰۰۷)، میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۲۱) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت: از دید پاسخگویان، دریای خزر از نظر ارتباطی و مواصلاتی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر با توجه به اینکه

میانگین نمونه مورد بررسی بزرگتر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۸).

جدول ۸: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای در حوزه ارتباطی و مواصلاتی متأثر بر راهبرد ج.ا.ا.

مؤلفه	آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آماره t	درجه آزادی	سطح معناداری
وضعیت ارتباطی و مواصلاتی متأثر بر راهبرد ملی ج.ا.ا.	۷۳	۳/۲۱	۰/۶۶۲	۲/۷۶۶	۷۲	کمتر از ۰/۰۱	

حوزه زیست محیط دریای خزر و تأثیر آن بر راهبرد دفاعی ج.ا.ا. از شاخص‌های دیگری بود که در این پژوهش مورد آزمون واقع شد؛ بر اساس نتایج به دست آمده مشخص شد که با توجه به مقدار آماره t (۴/۶۴۹) و سطح معناداری (کمتر از ۰/۰۱)، نتیجه گرفته می‌شود که میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۴۴) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت: از دید پاسخگویان، دریای خزر از نظر مسائل زیست‌محیطی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ا. ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر با توجه به اینکه میانگین نمونه مورد بررسی بزرگتر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۹).

جدول ۹: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای در حوزه زیست‌محیطی متأثر بر راهبرد ج.ا.ا.

مؤلفه	آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آمارهٔ t	درجهٔ آزادی	سطح معناداری
مسائل زیست‌محیطی دریای خزر متأثر بر راهبرد ملی ج.ا.ا.	۷۳	۳/۴۴	۰/۶۷	۵/۶۷۶	۷۲	کمتر از ۰/۰۱	

و در نهایت آخرین موردی که از طریق پرسشنامه در مورد عوامل تأثیرگذار بر راهبرد جمهوری اسلامی ایران در حوزه خزر مورد آزمون قرار گرفت بحث تعیین رژیم حقوقی دریای خزر بود که نتایج به دست آمده از آزمون نشان می‌دهد که با توجه به مقدار آماره t (۴/۶۴۲) و سطح معناداری (کمتر از ۰/۰۱)، میانگین نمونه مورد بررسی (۳/۳۶) تفاوت معناداری با میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه (۳) دارد؛ با توجه به این مطلب می‌توان گفت:

از دید پاسخگویان، دریای خزر از نظر رژیم حقوقی بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران تأثیرگذار است؛ از طرف دیگر با توجه به اینکه میانگین نمونه مورد بررسی بزرگتر از میانگین فرضی و مورد انتظار جامعه است، می‌توان میزان این تأثیر را بیشتر از متوسط ارزیابی کرد (جدول شماره ۱۰).

جدول ۱۰: نتایج آزمون t تک نمونه‌ای در حوزه تعیین رژیم حقوقی دریای خزر متأثر بر راهبرد ج.ا.ایران

آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف استاندارد	آمارهٔ t	درجهٔ آزادی	سطح معناداری
رژیم حقوقی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران	۷۳	۳/۳۶	۰/۶۶	۴/۶۴۲	۷۲	کمتر از ۰/۰۱

بررسی مقایسه‌ای نظرات پاسخگویان در خصوص ابعاد و مؤلفه‌های تحقیق به تفکیک تحصیلات با استفاده از آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه نتایج حاصل از آزمون تحلیل واریانس یک‌راهه جهت مقایسه میانگین در متغیر در جدول شماره ۱۱ نشان داده شده است. نتایج نشان می‌دهد که با توجه به سطوح معناداری که همگی بیشتر از ۰,۰۵ هستند، با اطمینان بیش از ۹۵ درصد می‌توان ادعا کرد که تفاوت میانگین گروه‌های ذکر شده در خصوص تحصیلات با یکدیگر تفاوت معنادار ندارد و نظرات پاسخگویان به همدیگر نزدیک است.

جدول ۱۱: نتایج مقایسه نظرات پاسخگویان در مؤلفه‌های تحقیق به تفکیک تحصیلات با استفاده از

ANOVA آزمون

بُعد/ مؤلفه	آماره‌ها	مقدار F	سطح معناداری
جایگاه سیاسی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران	۲/۱۴۱	۰/۱۲۵	
ویژگی اقتصادی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران	۰/۸۱۷	۰/۴۴۶	
ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی منطقه دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران	۰/۲۵۷	۰/۷۷۴	
تأثیر ژئواستراتژیکی و نظامی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران	۰/۳۰۲	۰/۷۴۱	
موقعیت ارتباطی مواصلاتی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران	۰/۰۶۴	۰/۹۳۸	
وضعیت زیست‌محیطی دریای خزر در راهبردهای دفاعی ج.ا. ایران	۰/۹۲۵	۰/۴۰۱	
رژیم حقوقی دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران	۱/۵۱۶	۰/۲۲۷	
جایگاه ژئوپلیتیک دریای خزر در راهبرد دفاعی ج.ا. ایران	۰/۹۲۲	۰/۴۰۲	

نتیجه‌گیری

با توجه به ویژگی‌های ژئوپلیتیکی، ژئواستراتژیک و ژئواکونومیک منطقه خزر، این منطقه را می‌توان عرصه سخت رقابت بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دانست؛ این حضور پرتعداد بازیگران فرامنطقه‌ای در حوزه کاسپین باعث شده تا کشورهای منطقه متناسب با منافع ملی خود، راهبردهای متفاوت و بعضاً متضادی را در حوزه‌های مختلف از جمله دفاعی اتخاذ کنند که جمهوری اسلامی ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست.

در تعیین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در حوزه خزر عواملی چند تأثیرگذار است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به عواملی چون مباحث جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، ژئواستراتژیک و نظامی، مواصلاتی، زیست‌محیطی و حقوقی اشاره داشت.

در حوزه سیاسی علی‌رغم اینکه تمامی کشورهای منطقه خزر از نظام جمهوری تبعیت می‌کنند ولی نظام‌های حاکم بر کشورهای منطقه با یکدیگر تفاوت ماهوی دارد؛ در حالی که ساختار سیاسی کشور ایران در این منطقه بر نظام جمهوری اسلامی بر پایه ولایت فقیه استوار است که نوع نظام سیاسی آن بین ریاستی و پارلمانی است روسیه دارای نوع حکومت جمهوری فدرالی و نظام سیاسی نیمه ریاستی است؛ کشور آذربایجان نیز با توان جمهوری دارای نوع نظام سیاسی نیمه ریاستی است و دو جمهوری ترکمنستان و قزاقستان نیز دارای نظام ریاستی هستند؛ که این تفاوت و تنوع نظام سیاسی منطقه قطعاً در تعیین راهبرد دفاعی ما تأثیرگذار خواهد بود.

در حوزه اقتصادی دو مسئله اساسی در منطقه می‌تواند بر راهبرد دفاعی ج.ا.ایران مؤثر واقع گردد که از آن جمله می‌توان واقع شدن دریای خزر در شاهراه ارتباطی جهان و بحث انرژی اشاره داشت. در مورد قرارگیری دریای خزر در شاهراه تجاری جهانی باید اشاره داشت که این دریا به عنوان یک مانع طبیعی در مسیر تجارت باعث شده تا مسیرهای متعددی در منطقه به منظور انجام تجارت ایجاد گردد؛ از مهم‌ترین مسیرهای این منطقه می‌توان به دو کریدور شمال به جنوب و شرق به غرب (بالعکس) اشاره نمود. کریدور شمال به جنوب در سه مسیر غرب دریای خزر از طریق کشور آذربایجان، مسیر شرق دریای خزر از طریق خاک جمهوری

قزاقستان و ترکمنستان و مسیر آبی خود خزر تا دهانه ولگا نقش به سزایی را در تقویت جایگاه منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و خروج از بن‌بست‌های منطقه‌ای ایفاء خواهد نمود. در حوزه کریدور شرق به غرب و بالعکس نیز عبور قسمتی از این مسیر از خاک جمهوری اسلامی ایران در حوزه احیاء جاده ابریشم می‌تواند به طور حتم تأثیر بسزایی در راهبرد دفاعی ج.ا.ایران در نحوه تعامل با همسایگان ایفاء کند.

در حوزه انرژی نیز قرارگیری دریای خزر در یکی از مراکز بیضی انرژی جهانی در کنار خلیج فارس با توجه به نیاز روزافزون جهانی به منابع انرژی، نقش اساسی را می‌تواند در این حوزه داشته باشد.

در حوزه اجتماعی و فرهنگی باید گفت که هرچند منطقه خزر تا سالیان متمادی در زیر سیطره و نفوذ فرهنگ ایران قرار داشته ولی انفصال ۷۰ ساله ناشی از تسلط اتحاد جماهیر شوروی بر منطقه باعث شد تا تحت تأثیر اقدامات سخت‌گیرانه این ابرقدرت و تغییر نسل، بین مردم منطقه با فرهنگ ایرانی شکاف ایجاد گردد که البته این شکاف در حوزه ایدئولوژیکی تا ملی مشهودتر بوده است؛ با این وجود مهم‌ترین عرصه‌ای که در حال حاضر ج.ا.ایران قادر به سرمایه‌گذاری در منطقه در جهت منافع خود است بیشتر در حوزه آداب و رسوم و به‌ویژه فرهنگ نوروژ می‌تواند متمرکز گردد؛ البته اخیراً گرایش جوانان منطقه به فرهنگ مقاومت نیز عاملی است که می‌تواند زمینه‌های همکاری بیشتر را در این حوزه، در پی داشته باشد.

در حوزه ژئواستراتژیک و نظامی باید عنوان داشت که این منطقه در حال حاضر یک منطقه ژئوپلیتیکی است و نه ژئواستراتژیکی؛ اما با این وجود به دلیل منافع متعارض کشورهای منطقه با یکدیگر و وجود قومیت‌های متعدد با منافع متفاوت در منطقه از طرفی و از سوی دیگر به دلیل منافع بازیگران بین‌المللی در منطقه، حوزه خزر پتانسیل بالقوه‌ای را جهت تبدیل شدن به یک منطقه پرتنش را در آینده خواهد داشت؛ از این رو در حال حاضر ما شاهد بلوک‌بندی‌هایی در سطح منطقه هستیم. گرایش آذربایجان و ترکمنستان به غرب و تا حدودی قزاقستان در کنار ابراز تمایل ایران و روسیه در سوی شمال و جنوب خزر به نوان قدرت‌های سنتی منطقه برای همکاری بیشتر و توافق برای استفاده از دریای خزر در حوزه نظامی در

بحث شلیک موشک به مواضع داعش را می‌توان از جمله زمینه‌های نظامی دانست که در آینده تعیین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران به طور حتم تأثیرگذار خواهد بود.

در مورد موقعیت ارتباط موصلاتی دریای خزر قبلاً صحبت شد؛ لذا در اینجا فقط ذکر این نکته ضروری است که این دریا از آنجایی که بی‌واسطه قادر است ایران را به مرزهای روسیه و اروپا برساند برای جمهوری اسلامی ایران حائز اهمیت است؛ در واقع هرچند مسیر خلیج فارس تا خزر مکمل یکدیگر در حوزه تجاری برای ایران هستند ولی در شرایط فعلی و تشدید تحریم‌ها حوزه آبی خزر می‌تواند نقش یک سوپاپ اطمینان برای ج.ا.ایران را بازی کند. در حوزه زیست‌محیطی می‌توان از دو منظر به دریای خزر نگریست؛ یکی در حوزه طبیعی است که وجود رشته کوه البرز در کنار این دریا در سواحل ج.ا.ایران باعث شده تا منطقه سرسبزی که جنگل‌های آن از کهن‌ترین جنگل‌های جهان است هدیه الهی به ایران لحاظ گردد که از لحاظ کشاورزی و تخلیه روانی جمعیت عظیم فلات ایران نقش مؤثری را در شادابی بیشتر کشور ایفاء می‌کند؛ اما در حوزه مسائل زیست‌بوم و انسانی، قضیه کاملاً برعکس است؛ در حالی که وضعیت طبیعی خزر میراث هزاران سال تحولات طبیعی است اما بشر در یک قرن اخیر با فعالیت مخرب خود در منطقه، این نعمت را قدر ندانسته و صدمات جبران‌ناپذیری را به عرصه طبیعی وارد نموده به طوری که زندگی خود بشر نیز با مشکل مواجه شده است؛ در این ارتباط در حوزه خزر علی‌رغم اینکه ایران کمترین و کم‌خطرترین آلودگی‌ها را وارد خزر می‌کند ولی از طرف روسیه پرخطرترین آلودگی‌ها و از طرف سه کشور دیگر و به‌ویژه جمهوری آذربایجان بیشترین آلودگی‌ها در حوزه نفتی و ... وارد خزر می‌شود؛ که البته به دلیل وجود جریان‌ات جنوبی در خزر از یک طرف و بسته بودن دریا این آلودگی‌ها چه به صورت جابه‌جایی آب و یا از طریق تبخیر و بارش، جملگی به سواحل ایران می‌رسند؛ از این رو در شرایط فعلی تأثیرات مخرب زیست‌محیطی خزر بر سواحل ج.ا.ایران را می‌توان در قالب یک عامل مخرب تعریف نمود که نیازمند توجه جدی است.

در ارتباط با رژیم حقوقی خزر نیز توافقاتی در سال گذشته (۱۳۹۷) بین پنج کشور ساحلی در ادامه توافقات قبلی صورت گرفته است؛ اما نکته حائز اهمیت در این ارتباط عدم تعیین مبدأ دریای سرزمینی و بحث زیر بستر است که منافع اصلی ج.ا.ایران به عنوان یک قدرت همیشه

حاضر در منطقه به تعیین این دو عامل بستگی دارد؛ لذا منافع ج.ا.ایران ایجاب می‌کند که تا رفع ابهامات حاصل از کنوانسیون تعیین وضعیت دریای خزر که در ۲۱ مرداد ۱۳۹۷ به امضای پنج کشور ساحلی رسیده از پرداختن به این دو موضوع خودداری نماید؛ البته در این ارتباط آنچه قابل توجه است آنکه همیشه توافق، لازمه همکاری نیست بلکه برخی اوقات تنگناهای ژئوپلیتیکی که کشورهای منطقه با آن روبه‌رو هستند این مسیر را برای کشورها فراهم‌تر می‌کند؛ لذا در تصویب توافق‌نامه‌ها نباید عجله نمود و به دست خود این فرصت‌ها را در تعاملات منطقه‌ای در ذوق رسیدن به توافق از بین برد و همین مقدار اندک همکاری‌ها را نیز فدای تصمیمات نادرست نمود؛ این امر از آنجا اهمیت دارد که اکثر کشورهای حاشیه کاسپین به انحاء مختلف وابسته به موقعیت سرزمینی ج.ا.ایران هستند و ایجاد زمینه برای کاهش این وابستگی می‌تواند علاوه بر فرصت سوزی، تهدیدات پیش‌بینی نشده‌ای را نیز متوجه ما نماید.

و سرانجام اینکه در حوزه جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک مهم‌ترین عاملی که در تعیین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران تأثیرگذار است؛ همسایگی با دو قدرت هسته‌ای، قرار گرفتن در محل منازعه قدرت بازیگران مهم جهانی از جمله روسیه، چین، آمریکا، اتحادیه اروپا و ... و بازیگران مداخله‌گر مانند ترکیه، عربستان، رژیم صهیونیستی و ... است؛ لذا توجه به نحوه ارتباط عوامل قدرت‌آفرین در منطقه از جمله حوزه سیاسی، اقتصادی، تجاری، فرهنگی و اجتماعی و ... با نقش بازیگران منطقه‌ای، پیرامونی و مداخله‌گر را می‌توان به عنوان عوامل فرصت‌آفرین یا تهدیدکننده در روابط با کشورهای منطقه و تأثیرگذار بر تعیین نوع راهبرد دفاعی کشور قلمداد نمود.

پیشنهادهای

الف: پیشنهادها در حوزه‌های مختلف ژئوپلیتیکی متأثر بر راهبرد دفاعی ج.ا. ۱.۱

- حوزه سیاسی: واگذاری مشکلات به آینده دورتر، قائل بودن به جبر همسایگی و صلح‌دوستی، تکیه بر مفاهیم وحدت ساز تمدنی و ملی و پرهیز از به‌کارگیری دیپلماسی مذهبی، توجه به ژئوپلیتیک منافع در برخورد با کشورها و قربانی نکردن منافع در قبال نگرانی‌ها با اتخاذ سیاست‌های پیش‌شرطانه، عقب‌نشینی نمودن از منافع خود در منطقه به دلیل حضور بازیگران رقیب و مخالف؛ ادراک اهداف و منافع مشترک با داشتن اراده سیاسی برای

گسترش روابط، تقویت نیروهای همگرا و تضعیف نیروهای واگرا، ایجاد نهادها و سازمان‌های منطقه‌ای و دادن مسئولیت به آن‌ها، تأکید بر تصویب کنوانسیون تهران در مجالس کشورهای حاشیه خزر در حوزه زیست‌محیطی، اتخاذ موضع شفاف در دریای خزر، برگزاری همایش‌ها و گرد هم آیی‌ها پیرامون موضوعات مختلف در دریای خزر.

- **حوزه فرهنگی:** گسترش حوزه نوروژ، ایجاد مراکز آموزش رایگان زبان فارسی در دانشگاه‌های کشورهای منطقه، تأکید بر فرهنگ و تمدن ایرانی و مباحث مذهبی، ایجاد موزه ایران‌شناسی در کشورهای منطقه.

- **حوزه اقتصادی:** فعال‌سازی بازارچه مشترک مرزی در آستارا، اینچه برون و... با کسب موافقت از کشورهای منطقه، کاهش تعرفه‌های موجود برای ورود کالاهای جمهوری اسلامی ایران به کشورهای منطقه، حضور بانک‌های ایرانی در کشورهای حاشیه خزر، ایجاد زمینه مذاکرات مسئولین هم‌تراز استانی با همتایان خود در کشورهای حاشیه خزر، ایجاد «مرکز تجاری ایرانیان» در بندرها و شهرهای مهم کشورهای ساحلی خزر، تشکیل شرکت‌های سرمایه‌گذاری مشترک (هولدینگ) با شرکت‌های مرتبط با هر کشور توسط بخش خصوصی و تعاونی؛ برپایی نمایشگاه‌های گوناگون اقتصادی، فرهنگی و ... توسط بخش خصوصی و دولتی در استان‌های ساحلی کشورهای حاشیه خزر، همکاری در زمینه ساماندهی توریسم درمانی، سودآور ساختن هزینه‌های استخراج و انتقال انرژی، مهار تورم و ایجاد سیستم مالی مناسب برای جذب سرمایه‌گذار خارجی.

- **حوزه حمل و نقل:** نوسازی ناوگان فرسوده، اهتمام در اتصال پروژه‌های ریلی و جاده‌ای با نظارت بیشتر بر پروژه‌ها برای تکمیل و راه‌اندازی کریدور حمل و نقل «شمال - جنوب» و «غرب - شرق»؛ تلاش برای ایجاد سیستم حمل و نقل ترکیبی، به‌کارگیری استانداردهای حمل و نقل جهانی، پوشش کامل آزادراه‌های کشور به سیستم اطلاع‌رسانی و مخابراتی پیشرفته، توسعه راه‌ها و تجهیز مسیر حمل و نقل جاده‌ای و ریلی منطقه به امکانات جدید، راه‌اندازی خطوط کشتیرانی مسافربری - گردشگری بین بندرهای شمالی کشور با دیگر بندرهای دریای خزر با همکاری بخش خصوصی و تعاونی، همکاری و پیگیری برقراری پرواز منظم هفتگی، با مشارکت شرکت‌های خصوصی «ایرانی، آذری، قزاقی، روسی و ترکمنی»، تشویق طرف‌های

ساحلی به استفاده از ظرفیت‌های سرمایه‌گذاری و تجاری منطقه آزاد انزلی و دیگر بندرهای شمالی در توسعه روابط اقتصادی و به‌ویژه صادراتی با مناطق شمالی جمهوری اسلامی ایران، تأسیس شرکت مشترک حمل‌ونقل توسط بخش خصوصی با شرکت‌های حمل‌ونقل موجود در هر کشور و شبکه مند نمودن آن‌ها.

- **حوزه انرژی:** توجه بیشتر از گذشته به مسائل خزر در حوزه انرژی، مشارکت دادن کشورهای منطقه در منابع نفت و گاز خودی در خزر در کنار مشارکت در حوزه‌های نفتی آن‌ها، برنامه‌ریزی برای افزایش حجم سوآپ، حضور فعال در خط لوله انتقال انرژی از منطقه، توجه به منابع گازی و افزایش جایگاه ایران در بین کشورهای صادرکننده گاز در کنار اوپک با بهره‌برداری از گاز خزر، افزایش نقش ایران برای ترانزیت منابع انرژی از طریق کریدور شمال - جنوب.

- **حوزه نظامی و امنیتی:** تهیه و تدوین برنامه‌ای باهدف جلوگیری از رقابت تسلیحاتی در دریای خزر، تأمین امنیت مسیرهای انتقال نفت و گاز از طریق نیروهای پنج کشور خزر، تقویت پایگاه دریایی و ناوگان دریای خزر با رویکرد تأمین امنیت همه کشورهای منطقه، مقابله ایران و روسیه با گسترش حضور نظامی آمریکا و غرب در دریای خزر با جلب مشارکت آذربایجان، ترکمنستان و قزاقستان؛ تبیین یک سیستم امنیت منطقه‌ای مؤثر توسط کشورهای منطقه برای مقابله با بی‌ثباتی‌های سیاسی و نظامی و باهدف حل‌وفصل اختلافات و تعارضات قومی و مذهبی، تعیین رژیم حقوقی، تعیین مالکیت معادن نفتی و تأمین امنیت در منطقه باهدف کاهش نقش بازیگران خارجی.

ب: **راهکارهای پیشنهادی در حوزه بهبود تعاملات بین کشوری**

- **ایران و روسیه:** تقبل بخش قابل‌توجهی از هزینه ایجاد و گسترش بازار برای دوره‌های کوتاه‌مدت توسط دولت‌ها، امضای موافقت‌نامه تجاری با کشورهای اوراسیا با محوریت کاهش تعرفه کالاهای صادراتی ایران به روسیه، ضرورت پایداری صادراتی با نهادهایی برای ورود به بازار روسیه.

- **ایران و آذربایجان:** بررسی دقیق و کسب شناخت کافی از شرکا و طرف‌های تجاری جمهوری آذربایجان، گسترش سطح همکاری اتاق‌های بازرگانی و تقویت روابط میان بانک‌ها و نهادهای مالی دو کشور، ایجاد مرکز تجاری ایران در باکو و امضای موافقت‌نامه تجارت آزاد بین ایران و جمهوری آذربایجان، عرضه محصولات باکیفیت به بازار جمهوری آذربایجان و گسترش همکاری‌های در بخش سرمایه‌گذاری، افزایش تبلیغات کالاهای ایرانی در رسانه‌های جمعی به‌ویژه تلویزیون و مطبوعات جمهوری آذربایجان، تلاش برای افزایش صادرات خدمات فنی و مهندسی به عنوان یکی از مناسب‌ترین گزینه‌ها برای توسعه صادرات به جمهوری آذربایجان، گسترش زیرساخت‌های حمل‌ونقل جاده‌ای و ریلی به منظور افزایش تبادلات تجاری و اقتصادی، برگزاری نمایشگاه اختصاصی کالاهای مختلف ایرانی در کشور جمهوری آذربایجان، تعامل اقتصادی گسترده‌تر دو کشور از طریق اجرای پروژه‌های مشترک، شرکت فعالانه بخش خصوصی در ترکیب هیئت‌های تجاری دو کشور.

- **ایران و قزاقستان:** افزایش سرمایه‌گذاری‌های شرکت‌های ایرانی در قزاقستان و توسعه صادرات غیرنفتی ایران، ادامه سوآپ نفت قزاقستان از ایران، تبادل هیئت‌های تجاری و ایجاد دفتر سازمان توسعه تجارت ایران در قزاقستان، توسعه همکاری‌های حمل‌ونقل و ترانزیت، برگزاری نمایشگاه‌های اختصاصی و مشارکت در نمایشگاه‌های بین‌المللی یکدیگر، توسعه صدور خدمات مهندسی و فنی، برطرف نمودن عدم توازن تجاری با تشکیل شورای مشترک اتاق بازرگانی- صنعتی.

- **ایران و ترکمنستان:** استفاده از تنگناهای ژئوپلیتیکی ترکمنستان برای منافع ملی کشور (عدم دسترسی به دریا)، استفاده از عدم تنوع اقتصادی کشور ترکمنستان (وابستگی به صادرات گاز)، توسعه صدور خدمات فنی و مهندسی، توسعه کریدور حمل‌ونقل در حوزه ریلی، جاده‌ای و حتی خطوط انتقال انرژی، جذب ظرفیت صادرات ترکمنستان و بهره‌گیری از ارزش افزوده آن.

ج: پیشنهادهای کاربردی پژوهش

به ستاد کل نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران پیشنهاد می‌گردد که در تدوین راهبردهای کلان خود توجه ویژه‌ای به جایگاه ژئوپلیتیک دریای خزر نموده و بر نقش بی‌بدیل این دریا در راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران به عنوان عامل تأثیرگذار توجه لازم را مبذول نمایند.

با توجه به اثبات همه فرضیه‌های پژوهش، پیشنهاد می‌شود که ستاد کل نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران در راهبرد دفاعی خود به عواملی همچون عوامل سازمانی، نیروی انسانی، جایگاه حقوقی- نظامی- امنیتی دریایی خزر، توجه بیشتری نمایند؛ و همچنین، به عوامل جزئی‌تر نیز توجه و اهتمام ورزند؛ برخی از این عوامل مؤثر عبارت‌اند از: استفاده از مزایای بالقوه و بالفعل، حمایت و تشویق نیروها، میزان آموزش، استفاده از فناوری‌های اطلاعاتی در دریای خزر، میزان همکاری نیروهای مسلح کشورهای همسایه دریای خزر با همدیگر، نفوذ کشورهای غربی در منطقه آسیای میانه و قفقاز.

منابع

فارسی

۱. احمدوند علی‌محمد، قاضی‌زاده فرد سیدضیال‌الدین، کاظمی سیدعباس، نواب اصفهانی محمدرضا (۱۳۹۲)، ارائه الگوی انتخاب راهبرد در حوزه دفاع از انقلاب اسلامی، فصلنامه راهبرد دفاعی، سال یازدهم، شماره ۴۳.
۲. آریاجر، هری (۱۳۸۵)، نظریه راهبردی قرن بیست‌ویکم، تهران: مرکز راهبردی سپاه.
۳. اسنایدر، کریگ‌ای (۱۳۸۴)، امنیت و استراتژی معاصر: انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، دانشکده فرماندهی و ستاد، دوره عالی جنگ.
۴. آشتیانی (۱۳۹۱)، الگویی برای مدیریت راهبرد دفاعی - امنیتی، فصلنامه سیاست‌گذاری، سال سوم، شماره دوم.
۵. افتخاری، اصغر (۱۳۸۱)، روش طراحی استراتژی ملی در جمهوری اسلامی ایران، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۶. امیرحسین علینقی (۱۳۸۱)، جایگاه امنیت در استراتژی ملی، فصلنامه مطالعات راهبردی، دوره ۵، شماره ۱۶: ۳۳۵-۳۱۹.
۷. حافظ نیا، محمدرضا، کاویانی راد، مراد (۱۳۸۵)، اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک، پژوهشکده امیرکبیر، مشهد: انتشارات پاپلی.

۸. زارعی، بهادر، زینی وند، علی (۱۳۹۳)، فرصت‌ها و چالش‌های ژئوپلیتیکی جمهوری اسلامی ایران در منطقه خزر، تهران: انتشارات دارخوین.
۹. سیاری، حبیب‌ا...، بیک بیلندی، علی‌اصغر (۱۳۹۶)، تأثیر عوامل ژئوپلیتیک نظامی دریای خزر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران، تهران، فصلنامه دفاعی راهبردی سال ۱۵، شماره ۶۷: ۲۷-۵۴.
۱۰. صادقی، رضا، (۱۳۸۸)، نحوه تدوین راهبرد نظامی در چند کشور، فصلنامه راهبرد دفاعی، شماره ۲۵.
۱۱. صفوی، سید رحیم (۱۳۹۵)، همایش آمایش سرزمین، جایگاه کاسپین و چشم‌انداز توسعه گیلان، سوم و چهارم آذر.
۱۲. ضرغامی، ابراهیم (۱۳۹۷)، استراتژی دریایی و قدرت ملی، پایان‌نامه، دانشگاه خوارزمی.
۱۳. علینقی، امیرحسین (۱۳۸۱)، جایگاه امنیت در استراتژی ملی، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۱۶، تهران.
۱۴. قدسی، امیر (۱۳۸۹)، تکامل مفهومی قدرت در نظام ژئوپلیتیک کی جهانی، فصلنامه راهبرد دفاعی، شماره ۳۱، تهران.
۱۵. قلی‌زاده، علی ولی (۱۳۹۴)، الگوی شناخت بحران‌های ژئوپلیتیکی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۶. کالین اس گری (۱۳۸۵)، ساختار شناسی راهبرد، ترجمه علیرضا فرشچی، چاپ اول: انتشارات دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه.
۱۷. کالینز، جان. ام (۱۳۸۳)، استراتژی بزرگ، ترجمه کورش بایندر: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۱۸. کامران، حسن (زمستان ۱۳۸۱)، جایگاه سیاست دریایی در جمهوری اسلامی ایران مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.
۱۹. کلاهچیان، محمود (۱۳۸۴)، الگوی طراحی استراتژی امنیت ملی در جمهوری اسلامی ایران، مجموعه مقالات اولین همایش ملی مطالعات استراتژی در جمهوری اسلامی ایران، تهران.
۲۰. کولایی، الهه، علی زاده شیوا (۱۳۹۵)، جستارهای پیرامون مسائل دریای خزر، تهران: مرکز آموزش و پژوهش‌های بین‌المللی.
۲۱. کوهن، سائل بی (۱۳۸۷)، ژئوپلیتیک نظامی جهانی، ترجمه عباس کاروان: انتشارات مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
۲۲. لاکوست، ایو (۱۳۶۸)، مسائل ژئوپلیتیک، اسلام، دریا، آفریقا، ترجمه آگاهی، تهران: دفتر نشر و فرهنگ.
۲۳. مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۱)، سیاست جغرافیایی و جغرافیای سیاسی، تهران: انتشارات سمت.
۲۴. محمدجانی، مصطفی (۱۳۹۶)، رساله دکتری با عنوان تبیین الگوی همگرایی در مناطق ژئوپلیتیک، مطالعه موردی منطقه کاسپین، تهران: دانشگاه خوارزمی.
۲۵. محمدجانی، مصطفی، افضل‌ی، رسول (۱۳۹۴)، دریای کاسپین و موقعیت ژئوپلیتیک ایران، تهران: نشر انتخاب.
۲۶. محمدی، منوچهر (۱۳۹۶)، مؤلفه‌های قدرت در جمهوری اسلامی ایران، تهران: انتشارات خبرگزاری فارس.

۲۷. منفرد هاشم، لطفی حیدر، نصری فرامرز، امیری بازرگان (۱۳۹۵)، فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای) نقش مدیریت یکپارچه مناطق ساحلی (ICZM) در ارتقای امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، دوره ۲۵، شماره ۱ - شماره پیاپی ۲۵، زمستان ۱۳۹۵: ۱۷-۳۲.
۲۸. میرحیدر، دره (۱۳۷۷)، ژئوپلیتیک، ارائه تعریفی جدید، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال سیزدهم، شماره ۴.
۲۹. نامی، محمدحسن (۱۳۸۹)، جایگاه دریای خزر در استراتژی‌های جهانی با تأکید بر قرن ۲۱، تهران: انتشارات زیتون سبز.

انگلیسی

30. Das & C. M. Vasudev & Madhukar Gupta, (2011). "Regional Integration and Cooperation in Asia—An Indian Perspective," Global Journal of Emerging Market Economies, Emerging Markets Forum, vol. 3(3)
31. Dugin, Aleksander. (2003) <http://f27.Parsimony.Net/forum/67363/messages/1527.Htm>
32. Edward N. Luttwak, The Political Uses of Sea Power, Studies in International Affairs 23
33. Holliway, Ryan, Marcus, Rachel (2014) Azerbaijan Country Review, CountryWatch, Inc. Houston, Texas.
34. Holliway, Ryan, Marcus, Rachel (2014) Russia Country Review, CountryWatch, Inc. Houston, Texas.
35. Karabulut, Bilal; (2005). "Strateji Jeostrateji Jeopolitik"; Ankara: Platin
36. Laruelle, Marlène & Peyrouse, Sbastien (2013), "The Militarization of the Caspian Sea: Great Games and Small Games Over the Caspian Fleets", Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
37. Stacey, Ralph (2001), Strategic Management, N.Y, McGraw Hill.

منابع اینترنتی

38. <http://www.khamenei.ir/>
۳۹. کیان‌پور، ابوذر، (۱۳۹۱)، وبسایت استراتژی‌های جنگ‌های نوین، مقاله استراتژی دریایی ایران در جهان نامتوازن. (<http://modernwarfarestrategies.persianblog.ir>)

